

Matusak, Piotr

Okupacja i ruch oporu w Węgrowie 1939-1944

Szkice Podlaskie 13, 57-100

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Piotr Matusak

Instytut Historii Akademii Podlaskiej w Siedlcach

OKUPACJA I RUCH OPORU W WĘGROWIE 1939-1944

1. Powiat węgrowski w przededniu II wojny światowej

W okresie międzywojennym powiat węgrowski należał do województwa lubelskiego. 1.IV. 1939 r. został włączony do województwa warszawskiego. Jego powierzchnia wynosiła 1301,5 km². W 1931 r. liczył – 88.788 mieszkańców, zaś 1939 r. – 92.226 mieszkańców: z czego 8,4% stanowili Żydzi a 1,4% Niemcy¹.

Powiat podzielony był na 14 gmin wiejskich i 309 sołectw oraz 1 gminę miejską, którą stanowiło miasto Węgrów, a także trzy osady miejskie: Miedzna, Liw, Stoczek oraz 2 osady fabryczne – Baczki i Ostrówek. Przemysł w powiecie nadzorował Wydział Powiatowy Sejmiku, zaś gospodarkę rolną okręgowy oddział Centralnego Towarzystwa Rolniczego opanowany początkowo przez ziemian i endecję. W 1929 r. w powiecie powołano 34 kółka rolnicze OTOiKR, którymi kierował Ignacy Tomaszewicz a następnie Władysław Okulus. Pod względem gospodarczym powiat był typowo rolniczym – 89,4% ludności zamieszkiwało na wsi. Były tu 73 majątki ziemskie, które skupiały 17 tys. ha areалу ziemi tj. 30% (w tym 4 powyżej 1000 ha, 34² zaś 200 – 1000 ha), oraz 11866 gospodarstw chłopskich. Przemysł w powiecie był głównie rolno-spożywczy lub związany z rolnictwem, m.in. fabryka maszyn rolniczych w Baczkach – Juliana Perlisa oraz fabryka maszyn rolniczych w Ostrówku – Władysława Loewensteina; huta szkła w Budziskach; cegielnie w Starej Wsi, Korytnicy, Popowie, Ruchnie, tartaki w Stefaninie, Zieleńcu, Miedniku; 7 olejarni, 4 gorzelnie, 28 młynów i sieć mleczarni. Rozwinięta w węgrowskim była Spółdzielczość rolnicza, głównie „Społem” i „Rolnik”, które prowadziły głównie handlową wymianę rolniczo-przemysłową. Rzemiosło i handel były głównie w rękach Żydów. Skup płodów rolnych prowadziła Spółdzielnia Rolniczo-Handlowa „Rolnik”, która posiadała rozbudowaną sieć placówek w terenie. W Węgrowie

¹ T. Szczuchura, *Powiat węgrowski w okresie II Rzeczypospolitej*, „Prace archiwalno-konserwatorskie na terenie województwa siedleckiego”, Siedlce 1984, nr 4, s. 9; A. Kołodziejczyk, *Ludność, urzędy i władze powiatu węgrowskiego w latach 1918-1939*, [w:] *Węgrów - dzieje miasta i okolic*, praca zbiorowa pod red. A. Kołodziejczyka i T. Swata, Węgrów 1991, s. 240.

² Tamże.

uruchomiono także Komunalną Kasę Oszczędności. Realizowano program rozwoju gospodarczego i budowy dróg.

Ludność powiatu była zróżnicowana pod względem narodowościowym i wyznaniowym, ze zdecydowaną jednak dominacją Polaków.

Tabela 1.

Ludność powiatu węgrowskiego wg narodowości i wyznania w 1931 r.

Wyszczególnienie	Narodowość			język ojczysty		Wyznanie			
	polska	żydowska	niemiecka	hebrajska	inna	rzymskokatolic.	możeszowe	ewangelickie	inne
Liczba mieszkańców	79.709	7.638	1201	117	123	76.511	8888	1485	298
Procent ogółu ludności	89,8	8,6	1,4	0,1	0,1	86,2	10,0	1,7	0,3

Źródło: T. Szczuchura, *Powiat węgrowski w okresie II Rzeczypospolitej*, „Prace archiwalno-konserwatorskie na terenie województwa siedleckiego”, Siedlce 1984, nr 4, s. 9-10.

Starostami powiatu węgrowskiego w latach trzydziestych byli działacze sanacyjni dr Mieczysław Lutman a po nim Aleksander Wiszniewski. Swoją władzę opierali oni na BBWR, którego prezesem Zarządu Powiatowego był Stanisław Rytel, zastępcą zaś Mieczysław Nykowski, przewodniczącym Rady Powiatowej BBWR Stanisław Wojciechowski – wiceprezes Strzelca, inspektorem oświaty – Czesław Górski. Posłem z ramienia BBWR był Ignacy Tomaszewicz – członek Rady Powiatu a burmistrzem Węgrowska Stanisław Krajewski działacz BBWR. Prezesem Rady Szkolnej Powiatowej został ks. dziekan Aleksander Wojdyno. W Sejmiku Powiatowym natomiast w II Rzeczypospolitej początkowo decydowali ziemianie Karol Popiel, Janusz Michłowski, Adam Kietliński ze SN, a następnie w latach trzydziestych władzę przejęła tu sanacja. Na 15 członków zarządu Sejmiku początkowo 8 było ziemianami z prezesem ze SN a następnie ilość ich spadła do 2.

Po zamachu majowym 1926 r. sanacja w powiecie metodami nacisku administracyjnego koneksjami stopniowo podporządkowała sobie życie polityczne, społeczne i gospodarcze.

Tabela 2.

Geografia polityczna w powiecie Węgrów w czasie wyborów do Sejmu w dniu 4. III. 1928 r.

Powiat Węgrów	BBWR	PPS	PSL „Wyzwolenie”	KPP	SN	CgD i PSL „Piast”
Ilość oddanych głosów	6746	3007	10.489	-	6.549	3.454

Źródło: T. i K. Rzepeccy, *Sejm i Senat 1928-1933*, Poznań 1938, s.18-58.

Jak wynika z tabeli dominujące wpływy w społeczeństwie miało PSL „Wyzwolenie”. Ono też uzyskało najwięcej głosów. Utworzony wówczas blok Centrolewu (PSL „Wyzwolenie”, PSL „Piast”, ChD, PPS) skupił 16950 głosów a więc blisko trzykrotnie więcej niż BBWR. Na powiatowej arenie politycznej nie był obecny wówczas ruch komunistyczny. Nastąpił także gwałtowny spadek wpływów SN, które w początkach II Rzeczypospolitej tu dominowało.

Potwierdzały to wcześniejsze wybory do rad gminnych w powiecie w 1927 r. Dominowało także PSL „Wyzwolenie”, które uzyskało 64 mandaty, PSL „Piast” zaledwie 9, a Sch – 4, ale SN tylko - 28, ChD – 1, bezpartyjni – 34 (w tym 3 Niemców i 1 Żyd). Rady gminne delegowały wówczas do sejmiku Powiatowego 17 członków z PSL „Wyzwolenie”, 4 ze SN, 1 z Klubu Pracy, 1 z ChD i 3 bezpartyjnych. Ludowcy złamali wówczas dominujące dotąd wpływy SN w samorządzie terytorialnym, a sanacja, jak wspomniano dokonała tego w Okręgowym Towarzystwie Rolniczym, gdzie na 15 członków Zarządu po wyborach 15.XII.1927 r. pozostało ich z 8 tylko³.

W wyborach samorządowych do rad gromadzkich w grudniu 1938 r. na 2520 mandatów radnych w powiecie OZN zdobył 380, SN – 249, SL- 241, bezpartyjni prorządowi – 1451, bezpartyjni – 199, a do gminnych – OZN – 175, SN- 15, SZ – 11.

W sprawozdaniu sanacyjny Starosta Węgrowa informował np. w 1930 r., że ma wpływy w 90% w Związku Strzeleckim, Związku Oficerów Rezerwy, Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet i CZMW; 50% w OSP, 25% w kółkach rolniczych – duże wpływy miały tu SL i SN. Z tym, że zarządy gmin obsadzał BBWR, mimo, że jak pisze T. Szczuchura tylko 30% członków rad gminnych popierało sanację. W ZNP przywódcy, czołowi działacze i większość członków związana była z opozycją na czele z prezesem ZP – S. Czyżewskim (z PPS) Władysławem Okulusem (SL – nauczyciel karnie przeniesiony z powiatu przez sanację). Ale i tu w 1933 r. nowym

³ T. Szczuchura, dz. cyt., s. 26.

prezesem ZP ZNP został działacz sanacyjny – S. Rytel. Wówczas jednak ilość członków ZNP spadła na znak protestu z 202 do 92. Geografię polityczną powiatu nadal tworzyły obok sanacji, SL, SN, PPS. Sanacja wypierała partie opozycji z organów władzy na terenie poszczególnych gmin.

Działo się tak zwłaszcza w latach 1935-1939, gdy BBWR miała zwłaszcza wpływy w Węgrowie i gminach: Łochów, Sadowne, Stoczek, Sinołęka, Ruchna, Korytnica. Wykorzystano fakt sprawowania władzy administracyjnej eliminując z Sejmu węgrowskich posłów SN i SL. W wyborach do Sejmu w 1935 r., wobec zbojkotowania ich przez partie opozycji SL, SN i PPS, posłem z powiatu został z ramienia sanacji dr Marian Dehnel z BBWR. Po przekształceniu w 1937 r. BBWR w OZN, prezesem ZP OZN został Janusz Milewski a następnie dr Ryszard Kucharski (lekarz powiatowy), wiceprezesem Jan Kuta, Stanisław Wojciechowski i Stanisław Borzym – prezes Związku Peowiaków a prezesem OZN w mieście Węgrów Adam Koc.

Jak wspomniano w początkowym okresie II Rzeczypospolitej duże wpływy miała tu Endecja. W wyborach 1919 r. na listę narodową padło 22141 głosów (ludową – 6132, socjalistyczną – 183). Głównymi działaczami SN byli: Edward Paczowski z Węgrowa, Maria Holder - Eggerowa – prezes ZP SN, właścicielka majątku Korytnica, Waclaw Filewicz z majątku Sinołęka, Józef Neyman – z majątku Ruchna, Adam Kietliński z Kietlanki, Karol Popiel z Turnej. Karol Popiel był także prezesem Związku Ziemiaków w powiecie. SN popierała drobna szlachta, rzemieślnicy, inteligencja i kler. Dominowali oni w Sejmiku Powiatowym, Okręgowym Towarzystwie Rolniczym, Powiatowej Radzie Szkolnej. Mieli także swoich posłów: K. Paczowski, E. Holder-Eggerowa. Terytorialnie dominowało SN w gminach Jaczew, Bor, Węgrów.

W ruch ludowym było również wielu znanych działaczy m.in. poseł Aleksander Niedbalski, Tadeusz Rek, w gminie Korytnica Antoni Panufnik, dr Adam Małkowski w Woli Korytnickiej, Czesław Wycech w gm. Sadowne, Feliks Dyra w Żdżarach, Władysław Okulus w Czerwoncu, dr Karol Szamota – lekarz powiatowy w Węgrowie. Ludowcy działali także w gm. Stara Wieś, Miedzna, Sinołęka, Ossowno, Wyszaków, Ruchna, Łochów, Stoczek, Prostyń. Bazę SL stanowiła wieś, spółdzielczość i ZNP. Część działaczy SL przejęła sanacja. Najsilniejszą partią ludową było PSL „Wyzwolenie” 27.IV.1929 r. odbył się zjazd powiatowy PSL „Wyzwolenie”, gdzie przewodniczącym ZP został Józef Sawicki, zastępcą F. Dyra, skarbnikiem – Waclaw Małkowski. Powstałe na bazie PSL „Wyzwolenie”, SL „Piast” w 1931 r. objęło wszystkie gminy powiatu oraz inteligencję wiejską np. większość nauczycieli a więc system oświaty.

W 1938 były w powiecie 93 szkoły, ponad 246 nauczycieli i 15455 uczniów. Gimnazjum było w Węgrowie – dyr. Aleksander Chmielewski.

Prowadziło je Towarzystwo Szkoły Średniej w Węgrowie związane z SN, którym kierował wspomniany A. Chmielewski.

PPS miała mniejsze wpływy w węgrowskim, bazowała tu przede wszystkim na Związku Robotników Rolnych prezes – W. Boński, środowiska urzędnicze – Ludwik Mikiel i ZNP m.in. prezes Stanisław Czyżewski, a członkami ZP byli Wacław Polkowski, Piotr Sternicki. W Węgrowie było silne Towarzystwo Uniwersytetów Robotniczych (TUR) (miało świetlicę, bibliotekę prowadziło popularyzację wiedzy. Zostało zlikwidowane w 1930 r. przez sanację.

Niewielkie wpływy miał w powiecie ruch komunistyczny, którego partię KPP, władze sanacyjne zdelegalizowały w 1930 r. Miał on swoich członków w gm. Sadowne, Prostyń, Łochów oraz wśród robotników fabryk w Baczkach, Łopiance, Ostrówku m.in. J. Andrysiak. Osobną geografie polityczną miała społeczność żydowska. Obok partii syjonistów, bundowców, część Żydów działała także w KPP m.in. Mejloch Bursztyn. Mieli oni swoich reprezentantów w Radach Miast i swoje związki zawodowe, system oświatowy, religijny oraz własne gminy. Stopień asymilacji z ludnością polską był niewielki.

Tabela 3.

Organizacje społeczno-polityczne w Węgrowie i powiecie w latach 1935-1939

Nazwa	Prezes i działacz	Liczba kół	Liczba członków	Orient. politycz.	Zasięg terenowy
Związek Nauczycielstwa Polskiego	Stanisław Rytel	.	92	sanacja i SL	powiat
CZMW „Siew”	S. Wojciechowski	35	1779	San.	powiat
ZMW „Wici”	Antoni Fedorczyk	1	22	SL	Majdan
Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej	.	14	210	ChD	powiat
Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Żeńskiej	.	17	418	ChD	powiat
Związek Młodzieży Mariawickiej	.	2	54	Mariaw.	.
Związek Strzelecki	.	14	792	San.	powiat
Związek Ochotniczych Straży Pożarnych	Stanisław Wojciechowski	51	1296	San i SL	powiat
Okręgowe Towarzystwo Kółek Rolniczych	Franciszek Morawski	35	1250	San. i End.	powiat
Koło Gospodyń Wiejskich	.	27	550	San. i SL	powiat
Związek Oficerów Rezerwy	.	.	15	San.	.
Związek Peowiaków	Stanisław Borzym	.	85	San.	.

Nazwa	Prezes i działacz	Liczba kół	Liczba członków	Orient. politycz.	Zasięg terenowy
Związek Inwalidów Wojennych	.	.	142	San.	.
Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet	Wincenta Szymańska	.	28	San.	.
Koło Przyjaciół Związku Strzeleckiego	.	.	85	San.	.
Rodzina Urzędnicza	.	.	42	San.	.
Narodowa Organizacja Kobiet	.	.	30	End.	.
Polska Macierz Szkolna	M. Holder-Eggerowa	.	33	End. i SL	Węgrów
Polski Biały Krzyż	M. Holder Eggerowa	.	141	End.	.
Katolickie Stowarzyszenie Mężów	.	.	29	End.	.
Katolickie Stowarzyszenie Kobiet	.	.	38	End.	.
Związek Ziemian	Karol Popiel	.	.	End.	.
Polski Czerwony Krzyż	M. Holder -Eggerowa	.	.	End.	.
Związek Ziemianek	M. Holder -Eggerowa	.	90	End.	.
LOPP	.	.	.	San.	.
Fundusz Obrony Państwa	.	.	.	San.	.
Liga Morska i Kolonialna ^{a)}	Bolesław Brodowski	14	200	San.	Węgrów

Źródło: T. Szczechura, dz. cyt., s. 59-60, A. Kołodziejczyk, *Szkolnictwo, oświata, życie społeczno-kulturalne* [w:] *Węgrów*, dz. cyt., s. 295.

- a) Pominięto partie i stronnictwa polityczne, niektóre branżowe związki zawodowe i oświatowe, harcerstwo rozbudowane w szkołach. W powiecie były łącznie 53 stowarzyszenia. Organizacje te odegrały istotną rolę w wojnie 1939 r. i tworzeniu po klęsce Polski ruchu oporu w powiecie.

2. W wojnie obronnej 1939 r.

Węgrów w planach obronnych SG WP i DOK I nie był przewidywany jako rejon obronny WP. Planowano tu rozmieszczenie węzła lotnisk położonych k. wsi Milewko, Zawiszyn i Stara Wieś. Powiat stanowić miał bazę mobilizacyjną 18 DP podległą PKU Małkinia przy 1 dywizjonie taborowym oraz zaplecze zaopatrzeniowe oddziałów WP walczących na linii Wisły. Przez tereny powiatu przechodziła ważna szosa rokadowa Sokołów Podlaski - Węgrów - Wyszaków i linia kolejowa Warszawa - Białystok.

30.VIII.1939 r. oddziały rezerwowe WP skierowano jako uzupełnienie do 18 DP. Miasta powiatu nie były bronione, jednak wielokrotnie bombardowane przez Niemców. Na terenie powiatu broniły linii Bugu polskie: 33

DP Rez. Strzelców Lwowskich, płk Tadeusz Zieleniewski, zorganizowana 24-27.VIII.1939 r. na bazie batalionów KOP „Troki”, „Wilejka”, „Niemczyn”, „Suwałki” i in. Nie miała walczyć w węgrowskim 135 pp i dywizjonu artylerii, które obsadziły linie Narwi. Działała, więc w składzie 133 i 134 pp oraz jednostek wspierających. Drugą ściśle z nią współdziałającą w powiecie węgrowskim była 41 DP Rez. powstała 31.VIII-3.IX.1939 r. w rejonie Pułtuska i Ostrowi Maz. Jej dowódcą był gen. bryg. W. Piekarski. Działała w składzie 114 pp, 115 pp, 116 pp i oddziałów wspierających. Ponadto do walk na tym terenie włączały się wycofujące się oddziały 54 pp 12 DP, 7 i 9 p.uł., 1p.szwalożerów i in. Obie dywizje wchodziły do Grupy Operacyjnej gen. Wincentego Kowalskiego (do grupy tej wchodziła także 53 DP), która wycofywała się przez 3 armią niemiecką uderzającą z Prus Wschodnich. Ścigająca 33 DP WP dywizja pancerna „Kempf”, jedną z grup „L” uderzała w rejon Węgrowa by przez Sokołów Podlaski dotrzeć do Siedlec. W dniach 8-12.IX. na terenie powiatu toczyły się zacięte walki obronne. 33 Rez.DP i 41 Rez.DP walczyły one w obronie pozycji Sadowne, Stoczek, Huta Gruszczyńska, Paplin, Żarnówek, Stara Wieś. W Starej Wsi w dniach 9-10.1939 r. zacięte walki stoczyły oddziały 33 Rez. DP w składzie 133 pp, który walczył w rejonie Sadownego i 134 pp. Natomiast 41 Rez.DP walczyła tu 8-10.IX. w składzie 114 pp – dca ppłk Zygmunt Fila, walczyła w rejonie Bug-Sadowne, Miednik, Liw, Stoczek, 115 pp – dca kpt. Lucjan Józef Leśniewski (poległ) i kwatermistrz kpt. Władysław Marmurowicz (poległ 10.IX.), w Zalesiu, Łochowie w Hucie Gruszczno, 116 pp zaś walczył we wsi Borzychy, Stara Wieś a 60 pal walczył w rejonie Starej Wsi. W rejonie Czerwonki i w Krypach Szlacheckich walczyły bataliony Korpusu Ochrony Pogranicza „Troki” „Wilejka”, „Niemieszczyn”, „Suwałki” ze 115 pp. 14.IX 1939 r. oraz 7 p.uł., 4 pac., 9 puł. W Stoczku zaś 1 p. szwoleżerów w Żarnówce. 12.IX. dotarł na ten teren także 54 pp 12 DP walcząc we wsi Cierpięta. Zaciętość wrześniowych walk potwierdza ilość poległych i pochowanych na miejscowych cmentarzach.

W walkach w Starej Wsi poległo 86 żołnierzy polskich, których pochowano na miejscowym cmentarzu (są tu trzy zbiorowe mogiły z 55 nazwiskami poległych a u 31 poległych nie udało się ustalić nazwisk. Oddziały WP wspierali bohatersko mieszkańcy Starej Wsi i okolic, za co w odwet oddział Wehrmachtu rozstrzelał 29 osób (z Grygowa, Błotek, Majdana, Wólki Paplińskiej, Żulina – 17 pochowano w zbiorowej mogile a resztę indywidualnie). 15 żołnierzy WP poległo w walkach k. Grębkowa (pochowani na miejscowym cmentarzu), 11 żołnierzy WP poległo w Korytnicy (pochowani na miejscowym cmentarzu). 9.IX.1939 r. pod Sadownem duży bój stoczyły oddziały 53 DP stawiając opór niemieckiej dywizji pancерnej i oddziałom kawalerii. Zginęło tu 50 polskich żołnierzy (pochowani na

miejscowym cmentarzu). W odwet za pomoc żołnierzom WP rozstrzelali Niemcy Polaków w Grabinach i Grygowie.

33 Rez.DP w walkach wycofała się 10.IX. na Lubelszczyznę a walczyła nadal w dniach 10-11.IX.1939 r. k. Węgrowa tocząc zacięte boje 41 DP, która praktycznie została tu rozbita przez niemiecką grupę „L” dywizji „Kempf”. Zginęło kilkuset żołnierzy WP, wielu rannych umieszczono w szpitalu w Klimowiznie k. Węgrowa a część żołnierzy dostała się do niewoli i trafiła m.in. do obozu jenieckiego utworzonego na stadionie w Węgrowie⁴. W wojnie obronnej 1939 r. powiat poniósł także dotkliwe straty w zabitych mieszkańcach w czasie bombardowań i zniszczeń w czasie nalotów oraz walk frontowych.

2. Polityka okupanta na ziemi węgrowskiej

Władzę w powiecie przejął zarząd wojskowy Wehrmachtu, który wydał pierwsze rozporządzenia odnośnie represji za: opór, posiadanie broni.

Po utworzeniu Generalnego Gubernatorstwa (GG) 26.X.1939 r. teren powiatu węgrowskiego włączono do dystryktu warszawskiego. Wcześniej połączono go, na podstawie zarządzenia gubernatora dr Ludwika Fischera z 20.XI.1939 r. z powiatem Sokołów Podlaski. Powiat stał się największym po warszawskim powiatem w dystrykcie (2577 km² i 206 tys. mieszkańców, w połowie 1940 r. liczył 2500 km² 130 tys. ludności w tym 25 tys. Żydów). Starostą niemieckim został Fridrich Schulz. Zgodnie z niemieckim systemem okupacji przejął on pełnię władzy na okupowanym terenie, którą sprawował przy pomocy aparatu terroru. Terror ten prowadziły w węgrowskim: zamiejscowa placówka Sipo i SD, żandarmeria z Sokołowa i policja granatowa licząca 107 policjantów (w lutym 1942 r. pow. Sokołów). Aparatem terroru objęto cały b. powiat węgrowski, który wchodził w skład tzw. wschodniego odcinka bezpieczeństwa. Kolejnymi Starostami byli: Becker (1940), Richard, Lerche (1940), Ernst Gramss (1940-1944). W Węgrowie urzędował Lankomisarz Paul Krottendorfer, burmistrzem był Witold Śliwiński a w pozostałych miastach powiatu wyznaczono burmistrzów, w gminach wójtów a we wsiach sołtysów o znacznie ograniczonych kompetencjach Zlikwidowano polski samorząd terytorialny. Aparat administracyjny okupanta miał realizować politykę eksterminacji, terroru, eksploatacji na terenie powiatu. Stanowiska kierownicze w nim powierzono Niemcom lub Polakom, którzy jako komisarze niemieccy wykonywali zarządzenia

⁴ J. Izdebski, *Działania wojenne na Ziemi Węgrowskiej we wrześniu 1939 r.*, [w:] *Węgrów - dzieje miasta...*, s. 321; M. Jakubik, A. Kołodziejczyk, *Żołnierska dani-
na życia od 1657 roku*, Siedlce 2002, s. 30-94.

starosty. Szefem Urzędu Gospodarczego był Tibovsky, agronomem pow – Bork⁵.

Już 14.X.1939 r. starosta Schulz wydał rozwieszone w Węgrowie jednoznaczne zarządzenie, że „...wszystkie funkcjonujące i nowo powołane zarządy pracują jako komisaryczne. Zakazują wywozu poza teren powiatu wszelkich produktów spożywczych, zboża, bydła, świń. Informuje, że utrzymuje się ceny z 1 stycznia 1939 r., a monetą obiegową pozostaje nadal złoty. Zakazuje ruchu na drogach publicznych od godz. 19⁰⁰ do 5⁰⁰ rano. Zabrania wszelkiego rodzaju zebrzań. Nakazuje złożenie broni do 20 maja. Na wójtów i burmistrzów nakłada obowiązek zarejestrowania przebywających na terenie powiatu oficerów byłej armii polskiej, a także nieruchomości żydowskich”⁶. Wprowadzało ono komisaryczny system w życiu miasta i powiatu, system pacyfikacji oporu polskiego poprzez profilaktyczne ograniczenia życia codziennego Polaków pod groźbą ostrych represji. W drugim, bowiem zarządzeniu z tego samego dnia starosta Schulz ostrzegł, że „...oczekuje od społeczeństwa posłusznego wykonania wydawanych zarządzeń. Wszelkie przeciwstawienie się będzie karane...”⁷.

Starosta Schulz zgodnie z planem eksploatacji gospodarki powiatu dla potrzeb Rzeszy wprowadził 18. X. 1939 r. system reglamentacji żywności i innych dóbr, obowiązek pracy i konfiskatę posiadanych przez ludność i instytucje zasobów. Starosta był upoważniony do zakazania ponownego otwarcia poszczególnych przedsiębiorstw. Na mocy jego rozporządzeń konfiskowano wszelkie surowce i półfabrykaty oraz węgiel, zakazywano gromadzenia zapasów żywności, wprowadzono bony konsumpcyjne na wyroby włókiennicze, skórzanę, mydło, kawę i herbatę⁸.

W 1940 r. dzienny przydział chleba w Węgrowie wynosił 200 gram na osobę a w 1941 – 250 gram. Było to poniżej biologicznych potrzeb, Żydzi otrzymywali połowę tego, co Polacy. Ponadto już w zarządzeniu z 21.IX.1939 r. Schulz nakazał „natychmiastowe rozwiązanie wszystkich stowarzyszeń oraz rekwizycję ich majątku, zamknięcie wszystkich szkół, rekwizycję pojazdów mechanicznych, zobowiązał mieszkańców do bezpłatnego wykonywania prac na cele publiczne”⁹. Dotyczyło to wszelkich stowarzyszeń patriotycznych, kombatanckich, wojskowych, partii politycznych,

⁵ P. Matusak, *Sokołów Podlaski w okresie II wojny światowej*, [w:] 575-lecie Sokołowa Podlaskiego, praca zbiorowa pod red. P. Matusaka, Siedlce 2000, s.70-75; W. Ważniewski, *Na przedpolach Stolicy 1939-1945*, Warszawa 1974, s. 19.

⁶ W. Więch-Tchórzewska, *Ogłoszenia władz okupacyjnych powiatu sokołowskiego w latach II wojny światowej*, „Prace archiwalno-konserwatorskie na terenie województwa siedleckiego”, Siedlce 1984, nr 4, s. 82.

⁷ Tamże, s. 83.

⁸ Tamże.

⁹ Tamże.

związków zawodowych. Pozostawiono tylko PCK, RGO i Caritas. 8.XI.1939 r. starosta Schulz wydał zarządzenie pacyfikujące nastroje patriotyczne Polaków, mianowicie „Zakaz obchodu rocznicy odzyskania niepodległości w czasie od 10-13 listopada pod surową karą”¹⁰ a 10.XI polecił aresztować zakładników głównie spośród inteligencji, którzy, gdyby mimo zakazu obchodzono ww. święto, mieli zostać rozstrzelani.

W latach 1940-1941 Niemcy przejęli także najlepsze majątki ziemskie – Stawiska, Gołębiówka, Baczki, Ruchna, Ostrowy, Miednik, Józefin, Bartków, Kurowice, Albinów, Wilczonek, Sterdyń, Warchoły - tworząc z nich Liegenschafty. Starosta prowadził także systematyczną akcję terroru, restrykcji i grabieży wobec Żydów. Już 23.X.1939 r. polecił „zamknięcie wszystkich zakładów żydowskich, wstrzymanie wszelkiego handlu oraz oddanie towarów pod nadzór policji pod groźbą kary”¹¹. Następnie 25.XI.1939 r. polecił oznakować gwiazdą Dawida na białym tle zakłady żydowskie aa 30 .XII. zarządził sprzedaż lub dzierżawę m.in. zabrano w Węgrowie Erchielowi Szatensztajnowi elektrownię, tartak, sklepy. 24 .I. 1941 r. zakazał sprowadzania Żydów z innych terenów do getta w Węgrowie. Żydzi z terenu powiatu zostali w 1940 r. zamknięci w gettach w: Węgrowie, w 1942 – 8,3 tys., Stoczku (ok. 1 tys.) i Łochowie (było w 1941 r. – 1470). Wszędzie musieli nosić opaski z gwiazdą Dawida. Utworzono w gettach Judenraty (w Węgrowie prezesem był Zeiman Mordechaj) w Łochowie – M. Goldsztejn, które realizowały zarządzenia niemieckie. Tą drogą zmuszano Żydów do pracy i systematycznie grabiono. Policja niemiecka mordowała Żydów pod każdym pretekstem. 22 .X.1941 r. Żydzi z getta w Stoczku i Łochowie zostali przewiezieni do getta w Węgrowie. Gdy getto w Stoczku było likwidowane zamordowano na miejscu 188 Żydów. W getcie węgrowskim było wówczas 8,5 tys. Żydów. Jesienią 1942 r. wywieziono ich do Treblinki. Ogółem przy jego likwidacji zamordowano ok. 11 tys. Żydów. Tylko niewielką część ludności żydowskiej udało się uratować Polakom. Należy podkreślić, że miejscem masowej eksterminacji był utworzony w 1941 r. obóz pracy w pobliskiej Treblince, w którym osadzano Polaków za nieoddane kontyngenty i inne formy oporu wobec administracji niemieckiej. Tam również zorganizowano obóz zagłady dla Żydów.

W końcu 1941 r. utworzyli Niemcy w Ostrówku Węgrowskim obóz jeńców radzieckich. W Węgrowie i innych miastach i gminach powiatu były areszty, w których więziono za wszelki opór przeciw władzy niemieckiej. Przeprowadzono tu także akcję „AB” tj. aresztowania inteligencji i szereg masowych aresztowań członków ruchu oporu. Prowadzono tu także pacyfikacje wsi za działalność podziemia, zwłaszcza za akcje partyzanckie. Niem-

¹⁰ Tamże, s. 84.

¹¹ Tamże, s. 84, W. Ważniewski, dz. cyt., s. 34.

cy wprowadzili nie tylko reglamentację żywności, zakaz handlu płodami rolnymi, ale i niskie przydziały kartkowe, uzupełniane na „czarnym rynku”, który się tu szeroko rozwinął. Każde gospodarstwo obłożono obowiązkiem dostaw. Rolnik mógł otrzymać tzw. kartę przemiałową zezwalającą na przemiał w młynie kontyngentowym swojego zboża dopiero po dostarczeniu do spółdzielni „Rolnik” płodów rolnych i to w wysokości ustalonej przez komisję kontyngentową na czele z wójtem. Starosta Gramss 21.VIII.1941 r. nałożył „obowiązek odstawienia do dn. 15.X.1941 r. 30% przypadającej ilości zboża kontyngentowego, wskazuje, że każdy transport zboża musi być wykazany kartą przemiałową. Grozi, że kto nie zrealizuje zarządzenia będzie uważany za sabotażystę...”¹². Istotnie system tej grabieży łączył Gramss z represjami w węgrowskim np. już w obwieszczeniu z 22.IX.1941 r. informował „za niewywiązanie się z nałożonego kontyngentu przez wsie Kalinówka gminy Starawieś i Żelazowiec z gminy Jaczew zostały w tych wsiach akcje przymusowe. Rolnikom, którzy nie dostarczyli kontyngentu zabrano zboże i bydło w większej ilości niż mieli wyznaczone”¹³. Rolników, którzy nie oddali kontyngentu osadzono ponadto w obozie pracy w Treblince. Gramss 13.X.1941 r. ogłosił m.in., że „za niedostosowanie się do zarządzenia z dn. 10.X.1941 r. 36 gospodarzy i sołtys z gminy Stoczek, wieś Brzuska oraz mężowie zaufania zostali przekazani do Wychowawczego Obozu Pracy w Treblince. Grozi dalszymi skierowaniami do obozu za sabotaż”¹⁴. Do 30.IX.1941 r. z powiatu ściągnięto 1600 ton zbóż, za które płacono wg cen urzędowych (20% wartości wódką), co było niewspółmierne z cenami na „czarnym rynku” np. w 1942 r. 1 kg kaszy kosztował 10 zł a chleba – 6 zł. Wysokość kontyngentów wzrosła w 1942 r., stąd na okres zbiorów wprowadzali stan wyjątkowy np. na okres żniw w 1943 r. rozmieszczono w węgrowskim pacyfikacyjne oddziały SS: w Grębkowie – 70 żołnierzy, Korytnicy – 60, Stoczku – 20, Węgrowie 520. Stąd pod terrorem w Sokołowskim (w tym węgrowskim) ściągnięto kontyngent zboża i 92% kontyngentu ziemniaków 33.852 na 38.159 ustalonych przez Niemców. Dotyczyło to także kontyngentu jaj, mleka i bydła, o czym np. 27.III.1942 r. starosta Gramss informował w obwieszczeniu „z powodu złej dostawy bydła została przeprowadzona akcja w gminie Ruchna, w wyniku, której dwóch gospodarzy zostało przekazanych do obozu pracy w Treblince, ponadto zarekwirowano im bydło i świnię”¹⁵. 18.IX.1942 r. Gramss zlikwidował również wolną sprzedaż drobiu wprowadzając na nie także kontyngenty.

¹² Tamże, s. 86.

¹³ Tamże.

¹⁴ Tamże, s. 88.

¹⁵ Tamże, s. 90.

Grabieżcza polityka okupanta dotyczyła także wprowadzonego obowiązku pracy a więc eksploatacji polskiej siły roboczej w GG i wywozu młodzieży na przymusowe roboty do Rzeszy. Gramss w obwieszczeniu z 21.V.1942 r. pisał „ponieważ robotnicy, wyznaczeni przez Urząd Pracy do pracy w wielkich gospodarstwach nie zgłaszają się. Kto nie zastosuje się do wezwania do pracy, może spodziewać się zajęcia swego bydła oraz odebrania swej karty przemiałowej”¹⁶.

21.IX.1942 r. zachęcał on do wyjazdu do Rzeszy na roboty obiecując, że „zgłaszający się otrzymują wynagrodzenie wg taryf, dobre traktowanie oraz przydziały żywności takie jak Niemcy w Rzeszy”¹⁷. W Rzeszy oczywiście było to fikcją – nosili literę „P”, byli źle traktowani i opłacani. Gdy jednak ochotniczy zaciąg został zbojkotowany przez Polaków i na tym odcinku wprowadzono przymus pod karą odpowiedzialności zbiorowej, grzywny i obozu. 31.X.1942 r. starosta Gramss zagroził, że osoby wyznaczone na wyjazd do Rzeszy muszą przybyć „Wezwany, który nie stawia się dobrowolnie nie pójdzie do Rzeszy, lecz do Trebłinki”¹⁸. Niemcy organizowali więc łapanki na ulicach i przy kościołach, bowiem na 1800 wezwanych do 30.XI.1942 r. w powiecie do wyjazdu zgłosiło się tylko 58% i to mimo represji na rodzinach.

9.III.1944 r. Gramss nałożył także 10 tys. kary na ludność wsi za niestawienie się wyznaczonych osób na roboty do Rzeszy. Urząd Pracy z policją organizował więc łapanki młodzieży na roboty np. 28.IX.1943 r. w Starej Wsi, 23.X.- w Budziskach – 22 osoby, 8.X.1943 – w Węgrowie – 57 osób (liczono na 250). 15.II.1944 r. wezwał Urząd Pracy 280 osób w gm. Stoczek – przybyło 68, 320 w gm. Sadowne – 146, 160 w gm. Stara Wieś – nikt nie przybył. Dlatego prowadzono masowe łapanki po 15.II – w Sokółce – 100 osób, 8.III Jaczewie i Rowiskach – 60, Tończy – 30, Woli Korytnickiej – 30, 15.III w Czaplach – 16 i in. Ogółem z powiatu sokołowskiego wywieziono w czasie okupacji na roboty 7259 osób, z tego z dawnego pow. węgrowskiego – 4100 osób.

Niemcy dokonali także likwidacji szkoły średniej w Węgrowie, ograniczyli programy szkół powszechnych (usunęli historię, literaturę polską, geografę). Nauczanie oparto na pismach „Ster” i „Mały Ster”. Dokonano weryfikacji nauczycieli, którzy musieli podpisywać deklarację lojalności. Zabrano ze szkół i instytucji polskie flagi, godła, szyldy, portrety. Zakazano działalności sportowej, zlikwidowano radio (przymusowo zabrano odbiorniki, polską prasę – wprowadzając niemiecką, a w kinie wyświetlało filmy niemieckie i komedie. Ograniczano także działalność kościoła (zakazano

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Tamże, s. 92.

¹⁸ Tamże, s. 93.

m.in. śpiewu pieśni „Boże coś Polskę”, „Serdeczna Matko”, nabożeństwa ograniczono do obszaru kościoła, policja kontrolowała kazania, podczas których zmuszano księży do odczytywania zarządzeń władz okupanta. Niemcy zamierzali odizolować Polaków od świata i poddać ich totalnej nazistowskiej indoktrynacji, by uczynić z nich jako obywateli rasy niższej nisko wykwalifikowanych robotników pracujących pod kierunkiem niemieckich majstrów.

Gramss wprowadził również szereg zarządzeń ograniczających możliwość poruszania się i odpowiedzialność zbiorową za opór m.in. 16.V.1942 r. zarządził, że należy zgłaszać w policji każdą osobę nowoprzybyłą do danej miejscowości i groził obozem w Treblince za zaniedbania, 12.VIII.1942 zakazał używania rowerów przez Polaków a 20.II.1943 r. zarządził ich rekwizycję, 24.IX.1942 r. zakazał posiadania i ładowania akumulatorów zaś 31.XII.1941 r. nakazał oddanie nart i butów narciarskich a 8.III.1943 r. zarządził rekwizycję pojazdów mechanicznych. Ze szczególną gorliwością zwalczał każdy przejaw ruchu oporu, wprowadzając system kartotek, aresztowań prewencyjnych, okrutnych śledztw, pacyfikacji wsi za akcje podziemia.

Gramss zakazał pomocy Żydom i kontaktów z „bandami bolszewickimi” 21.V. i 1.VIII.1942 r.. 1.VII.1942 r. wprowadził godzinę policyjną od 21⁰⁰ do 5⁰⁰ rano. Wprowadził także 20.VI.1944 r. w Węgrowie obowiązek ponumerowania domów z wywieszonym wykazem mieszkańców. Obwieszczenia starosty informowały ponadto o publicznych egzekucjach konspiratorów i o odwecie za akcje likwidacyjne Niemców i inne akcje podziemia zbrojnego w węgrowskim. System terroru miał całkowicie spacyfikować polski opór przeciw okupantowi.

Aktów masowego terroru w węgrowskim było wiele m.in: w 1941 r. zginęło z rąk okupanta w Węgrowie 8 osób. W gminach Sabnie, Stoczek, Łochów, SS i policja wymordowały 100 chłopów za współpracę z partyzantką radziecką, w marcu 1943 r. wiele takich obław wykonały oddziały pacyfikacyjne szukając partyzantów i Żydów. Zbrodni na mieszkańcach powiatu dokonywano przez cały okres okupacji np. w listopadzie i grudniu 1943 r. rozstrzelano 23 osoby, aresztowano 32 a 20 wzięto jako zakładników, 9.III.1944 r. w lesie k. Węgrowa Niemcy rozstrzelali 19 osób ze 100 schwytanych w obławie, w marcu 1944 aresztowano w gm. Korytnica 45 osób pod zarzutem konspiracji, 15.IV. w gm. Prostyń – 200 osób wysłano do Treblinki za uprowadzenie wójta (105 aresztowano 14.IV), spalono 5 gospodarstw w Sewerynowie i 3 w Sekłakach mordując 3 osoby. 24.I.1944 r. na rynku w Węgrowie żandarmeria rozstrzelała publicznie 10 Polaków więźniów z Sokołowa za zabicie mleczarza.

Tabela 4.
Terror w powiecie węgrowskim 1939-1944

Forma repre- sji	Aresztowa- nych	Zamordowa- nych	Wywiezionych na roboty do Rzeszy	Wysłanych do obozów	Razem
Ilość ofiar	2149	16992	4006	1841	14.988

Źródło: W. Ważniewski, dz. cyt., s.472.

Wszystkich ofiar terroru okupanta w powiecie węgrowskim było ok. 15 tys. Świadczą o tym groby, tablice i pomniki ofiar, które są m.in. w Węgrowie, Łochowie, Jerzysku, Kamionnej, Treblince, Sadownem (k. leśniczówki rozstrzelali Niemcy 300 Żydów), Grabinach (zamordowano 12 Polaków za pomoc partyzantom i jeńcom radzieckim zbiegłym z obozu w Ostrówku a 17 wysłano do Treblinki), Stoczku Węgrowskim. Miejszem masowej kaźni Polaków i Żydów węgrowskich był obóz zagłady w Treblince.

Polityka okupanta w węgrowskim spowodowała duże straty ludzkie, obniżenie się stanu zdrowotnego ludności, oraz materialne, wynikające z grabieżczego systemu niemieckich władz.

4. Początki konspiracji w węgrowskim

Klęska we wrześniu 1939 r. nie złamała ducha oporu w społeczeństwie węgrowskim, jakkolwiek negatywnie oceniano sanację. Pojawiły się załączki ruchu oporu, postawy bojkotu Niemców traktowanych jako wrogów. W oparciu o sieć partii politycznych, organizacji, wojska, powstawały grupy i organizacje podziemne, których celem była dalsza walka z okupantem w podziemiu. Od samego początku okupacji prowadzono akcję pomocy społecznej dla Polaków i Żydów w zakresie samoobrony, bojkotowano zarządzenia okupanta, ukrywano książki, radia, rowery, żywność. Powstał szeroko rozbudowany „czarny rynek” stanowiący system zaopatrzenia ludności, podziemne fabryki wódki, papierosów, oleju, młyny (żarna), fałszowano kartki żywnościowe i inne. Ten klimat oporu rodził się w szerokich kręgach społecznych miast, wsi i majątków, z których wiele przekształcało się w twierdze polskości, ośrodki narodowego życia podziemnego i to mimo szalejącego terroru okupanta. Dzięki nim mógł powstać i działać bezpiecznie zorganizowany ruch oporu. Bazował on na więzach oporu rodzin, grup towarzyskich, społecznych, wspólnotach wiejskich, gospodarczych, więzach politycznych i związkowych. W Grębkowie Komitet Pomocy zorganizował Stanisław Gmiter „Dąb” i ks. Antoni Pierzchała. Udzielano pomocy wysiedlonym ofiarom wojny, ekshumowano groby żołnierzy WP poległych w 1939 r. Na rzecz organizacji świadczyli właściciele fabryk w Baczkach i Ostrówku organizowali oni też kuchnie bezpłatnego wyżywienia.

Np. w majątku Jana Jarnińskiego „Zawiszy” w Baczkach ukrywał się ppor. Józef Łaszkiwicz – organizator ZWZ na tym terenie, a także czteroosobowa rodzina Topolskich z Chodzieży, zbiegły z obozu pracy Józef Sopyło z Węgrowa. Żyd Chainz z Mokobód (wyrobiono mu fałszywą kenkartę – przeżył wojnę). Leśniczówka w lasach Radziwiłłów Kłęczyn była ważnym punktem akcji pomocy podziemnej łączności konspiracyjnej. W Osowcu k. Starej Wsi dom Wiktorii Chwalczuk „Las”, był kwaterą komendanta obwodu ZWZ i jego Sztabu. Przechowywano tu archiwum organizacji i radiostację. W młynie u Honoraty Ilczuk „Niezapominajki” w Gaju przechowywano „spalonych” i kursantki kursu sanitarnego WSK AK oraz por. Eugeniusza Jabłonkę z AK. Pomocy AK udzielała OSP w Gaju, gdzie działał Czesław Łagowski. W Rażanach dom Adama Stankiewicza „Kmicica” był bazą pomocy OWW m.in. był tu punkt przerzutu przez granicę, na drugą stronę Bugu prowadzony przez Juliana Jastrzębskiego. Kwaterował tu z OWW ppor. Wiktor Wróblewski „Olszyna”, Franciszek Andryszczuk „Krzak”, w konspiracji był także syn właściciela „Spokojny”. Przerzucono przez ten punkt Żydów, „spalonych”, dezertera z armii niemieckiej Czecha – Jurka i in. W restauracji Kuleszy w Porębie był punkt pomocy ludności i kontaktowy podziemia. Podobną rolę spełniała gajówka w Mękalinach k. Wolszyna m.in. ukrywano tu „spalonych” konspiratorów z gminy Sadowne i spacyfikowanej wsi Długosiodło. Pomocy udzielał wójt gminy Korzytnica do jesieni 1940 r. (b. poseł BBWR) Ignacy Tomaszkiwicz – kwatermistrz III Ośrodka ZWZ. W akcji pomocy brała udział twórczyni przedszkola „Ognisko” w Węgrowie Helena Wangart „Praca”. Pomagała ona m.in. dzieciom w tajnym nauczaniu, dostarczała podręczników i była łączniczką obwodu AK. Kierowca majątku Łubieńskich w Ruchnie Eugeniusz Żeleziński i pracownik majątku dowozili żywność do Tomasza Russanowskiego w Warszawie i świadczyli różne usługi AK, wykorzystując „lewe” kartki żywnościowe. Na bazie tego żywiłowego ruchu konspiracyjnego rósł zorganizowany ruch oporu i obejmował coraz szersze kręgi społeczne i instytucjonalne.

Już w październiku 1939 r. zaczęły powstawać samorzutnie w węgrowskim grupy wojskowe i polityczne o różnych orientacjach ideowych, ale o jednym zasadniczym celu walki o niepodległość. Fakt przynależności do którejś z grup konspiracyjnych był wtedy często sprawą przypadku, bowiem wynikał z osobistych kontaktów. Ważną, bowiem była wówczas postawa patriotyczne i możliwość uczestnictwa w zorganizowanej konspiracji. Harcerze węgrowskiego zorganizowali akcję pomocy dla żołnierzy WP walczących w wojnie 1939 r. a następnie dla wziętych do niewoli i umieszczonych przez Niemców w obozie przejściowym na stadionie sportowym w Węgrowie. Za pośrednictwem harcerzy ludność przekazywała jeńcom żywność, papierosy, wodę, płaszcze i koce. Na bazie tej akcji hcm. Edmund Zarzycki

„Strzała” utworzył organizację podziemną męską „Szare Szeregi” i żeńską Organizację Harcerek. Grupa ta wydała konspiracyjne pismo „Biuletyn Informacyjny”, który redagowali hcm. E. Zarzycki „Strzała” i Janusz Potocki a kolportowali je inni harcerze. Współpracowała z KOP i OW „Wilki” poprzez „Strzałę”. Sz. Sz. i OH weszły następnie do KOP, OWW i ZWZ¹⁹. Do konspiracyjnego węgrowskiego harcerstwa należało wówczas około 45 harcerzy i 15 harcerek.

Pierwszą centralną organizacją konspiracyjną, która rozpoczęła działalność zaraz po zakończeniu działań wojennych w Węgrowie i wywodziła się z kręgów wojskowych była Komenda Obrońców Polski²⁰. Emisariusz K.O.P już w październiku 1939 r. nawiązał kontakt ze Stanisławem Wojciechowskim „Wojniczem” w Węgrowie, kierownikiem szkoły powszechnej, który został Komendantem Powiatowym KOP, hcm Edmund Zarzycki „Strzała” jako zastępca, Karol Szymański – szef referatu organizacyjnego, Stefan Walczyna – szef referatu propagandy i Władysław Cempla – szef referatu oświaty²¹.

Komenda Powiatowa powołała także Sekcję Kobiecą KOP prowadzącą akcję opieki i pomocy dla jeńców polskich wysiedlonych z Ziemi Zachodnich. Sekcją tą kierowała Maria Walczyna „Hańcza” a działały w niej Halina Ilczuk-Waniewska, Stanisława Wyszomirska, Genowefa Nowakowska i Wanda Wasilewska. Organizowały one pomoc materialną rodzinom aresztowanych, odzieżową i żywnościową dla jeńców. W szpitalu na Klimowiznie pomagały żołnierzom WP w ucieczkach, czy też w zawiązaniu stopnia inwalidztwa. W szpitalu jenieckim w Węgrowie (w szkole powszechnej na Pisakach) dr Józef Kowal – pomagał w ten sposób jeńcom a Natalia Klem „Boruta” ułatwiała im ucieczki. Jeniec w obozie zgłaszał, że jest chory na tyfus, szedł do szpitala a tu był zwalniany do domu przez dr Kowala. Zwolniono m.in. mjr Władysława Prohaskę (potem w KG AK), por. Hiszpańskiego i wielu innych.

W początkach okupacji KOP zdominowała podziemie węgrowskie, wciągnęła do konspiracji młodzież harcerską, a jej pismo „Polska żyje” redagowane przez Zofię Kossak-Szczucką przywożone tu z Warszawy było oczekiwane i zainteresowaniem czytane²². KOP w Węgrowie i powiecie w ciągu rocznej działalności utworzyła placówki we wszystkich gminach. Do szczególnie prężnych ośrodków KOP w powiecie należały: gmina Grębków – działali tu: Stanisław Gmiter „Dąb”, gmina Wyszaków – Eugeniusz

¹⁹ *Kalendarium...* dz. cyt., s.119.

²⁰ S. Lewandowska, *Ruch oporu na Podlasiu 1939-1944*, Warszawa 1982, s.127.

²¹ W. Gozdawa-Gołębiowski, *Powiat węgrowski w latach okupacji niemieckiej 1939-1944*, [w:] *Węgrów...*, s. 335, M. Jakubik, A. Kołodziejczyk, dz. cyt.

²² Tamże.

Woźnicki, gmina Starawieś – Wincenty Snopkiewicz „Stecki”. Działaczami KOP w powiecie byli: Eugeniusz Boruc „Sulima”, Antoni Górski „Równy”, Roman Roguski „Smaga”, Tadeusz Szaniawski „Orlik”, Zygmunt Klem „Zbyszko”. Brak sprawozdań organizacyjnych nie pozwala na ustalenie stanów KOP w mieście i powiecie. Z pewnością liczył wówczas kilkuset członków i wydawał na powielaczu pismo „Informator”.

W lutym 1942 r. S. Wojciechowski zagrożony aresztowaniem uciekł do Warszawy. Komendantem Powiatu KOP został wówczas hm. E. Zarzycki „Strzała”. Został jednak aresztowany przez Gestapo we wrześniu 1942 r. i mimo tortur nie „wsypał” organizacji. Komenda Obrońców Polski przeżyła wówczas falę aresztowań w latach 1940-1941, związanych z aresztowaniami w KG, które znacznie osłabiły tę organizację. W 1942 r. scaliła ona swoje struktury z AK²³. Z KOP rekrutował się komendant obwodu ZWZ. Kpt. Zygmunt Maciejowski, którego Niemcy aresztowali w czasie próby dotarcia na Węgry. Uciekł jednak z więzienia i wstąpił do KOP w październiku 1940 r. ZWZ według rozkazu Naczelnego Wodza gen. Władysława Sikorskiego miał scalić całą konspirację wojskową w kraju działającą w podziemiu. Powołany obwód węgrowski ZWZ wszedł w skład okręgu Warszawa – Województwo.

Twórcami obwodu węgrowskiego ZWZ byli tu miejscowi nauczyciele: Władysław Okulus „Proszowski” – komendant obwodu i Joanna Byrkowa²⁴. W kwietniu 1940 r. „Proszowski” zaproponował objęcie komendy obwodu ZWZ por. Władysławowi Raźniewskiemu – co ten odrzucił, będąc komendantem większej wówczas od ZWZ organizacji OWW. Na tym terenie nie było zbyt wielu wojskowych zawodowych, ponieważ w okresie międzywojennym brak tu było garnizonu WP. Słabe były również przed wojną organizacje paramilitarne i kombatanckie oraz Przystosobienie Wojskowe, Pocztowe, Kolejowe, Leśne i Kobiet. Stąd w początkowym okresie kadre ZWZ stanowili tu oficerowie rezerwy. W końcu 1940 r. komendę obwodu Węgrów objął kpt. artylerii Władysław Szkuta „Helena”. Faktycznym organizatorem był ppor. rez. Franciszek Anders „Janicki” – nauczyciel ze Stoczka i inni oficerowie rezerwy. Stan liczebny obwodu ZWZ był niższy w powiecie niż KOP i OWW, np. w maju 1941 r. wynosił tylko 56 zaprzysiężonych członków²⁵. Należy zaznaczyć, że Komenda Obwodu ZWZ w Węgrowie w połowie 1941 r. nie była ukształtowana i liczyła zaledwie 6 osób. Na szybki wzrost liczebny stanów ZWZ wpłynęła akcja scalenkowa KOP, TAP i OW „Wilki” a także NOW, BCh i innych grup wojskowych. Jak już

²³ S. Lewandowska, dz. cyt., s.127, *Kalendarium...* dz. cyt., s.120, W. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s.338.

²⁴ W. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 338.

²⁵ AWIH, III/31/10, s.116, W. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 338.

wspomniano, największą organizacją zbrojną na terenie powiatu węgrowskiego była początkowo Organizacja Wojskowa „Wilki” (OWW) działająca tu od października 1939 r. Powstała na bazie oddziału WP rozbitego w rejonie Siedlec we wrześniu 1939 r., utworzona przez por. Józefa Brücknera „Wilka”. Objęła m.in. teren powiatu Węgrów. Komendantem obwodu węgrowskiego OWW został por. Władysław Raźmowski „Poraj”, który utworzył już w węgrowskim własną grupę konspiracyjną, zastępcą i szefem sztabu był por. Stefan Szczechura „Szczawiński”, kwatermistrzem Bolesław Solka „Bohdan”, skarbnikiem – Jan Turski. OWW gromadziła broń, prowadziła nasłuch radiowy, tworzyła oddziały i je szkoliła. Prowadziła też OWW walkę z bandytyzmem, organizując samoobronę społeczeństwa i zwalczając donosicielstwo. Ośrodkami OWW w powiecie były placówki: Sadowne, Stoczek, Korytnica i Sinolęka. Według raportu z 1 lipca 1942 r. komendanta podokręgu wschodniego AK o scaleniu OWW z AK, podawano, że wcielono 9 plutonów, w tym 17 oficerów, 3 podchorążych, 179 podoficerów i 476 szeregowych²⁶. OWW była trzonem AK na tym terenie. Potwierdza to w swej relacji komendant por. W. Raźmowski „Poraj”, który stwierdza, że w końcu 1940 r. utworzono już w węgrowskim trzy szkieletowe bataliony każdy w składzie trzech kompanii. Pierwszy obejmował gminy: Łochów, Stoczek, Sadowne i Prostyń – razem 508 żołnierzy, drugi 342 żołnierzy gminy: Miedzna, Ruchna, Jaczew i miasto Węgrów, trzeci batalion liczył 348 żołnierzy w gminach Korytnica, Osówno, Grębków i Sinolęka. Organizacja ta dysponowała dużą ilością uzbrojenia, w tym bronią maszynową pochodzącą głównie z rozbrajających się oddziałów WP po klęsce wrześniowej. Proces wcielania oddziałów OWW do AK rozpoczął się wiosną 1942 r. ale OWW utrzymywała dużą niezależność i samodzielność. „Poraj” został zastępcą komendanta obwodu AK²⁷. Część OWW scalila się z NSZ.

Trzecią dużą organizacją wojskową działającą w Węgrowie i powiecie była Tajna Armia Polska (TAP). Jej twórcą był mjr kawalerii Jan Włodarkiewicz „Derwicz”, który we wrześniu 1939 r. rozwiązał tu swój szwadron i upoważnił swoich podwładnych do konspiracji zbrojnej na tym terenie. TAP powstała w gminach południowych: Grębków, Wierzbno, Borze. Jej twórcami byli plut. Stanisław Kuć, wachm. Stanisław Bartczak, plut. Edward Kudelski, Marciniak i Stanisław Sasin. TAP osiągnęła stan 450 żołnierzy. Komendantem obwodu Węgrów był ppor. Tadeusz Dąbrowski „Tadeusz”, a następnie ppor. Jerzy Lipka „Leszczyc”. W końcu 1942 r. TAP weszła w skład Konfederacji Zbrojnej i razem z nią scalila się z AK²⁸.

²⁶ S. Lewandowska, dz. cyt., s. 126.

²⁷ W. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 338, M. Jakubik, A. Kołodziejczyk, dz. cyt., s. 97.

²⁸ S. Lewandowska, dz. cyt., s. 127.

Na terenie powiatu węgrowskiego działała także Narodowa Organizacja Wojskowa – wojskowa organizacja Stronnictwa Narodowego „Kwadrat”. Dominowała w gminie Wyszaków, ale swoje struktury miała także w gminie Ruchna i w samym Węgrowie.

Komendantem powiatowym NOW był Władysław Jaworski z Wyszakowa. Do głównych działaczy należeli Edward i Jerzy Paczusczy, Edward i Zdzisław Jabłonkowie, Karol Czapski, Wójcik, Dąbski. Część NOW podporządkowała się AK latem 1943 r. Niektóre plutony OW, NOW weszły do Narodowych Sił Zbrojnych²⁹.

Organizacja zbrojna konspiracyjnego ruchu ludowego Stronnictwa Ludowego „Roch” – Bataliony Chłopskie powstała tu z pewnym opóźnieniem gdyż wielu działaczy „Siewu” i „Wici” znalazło się wcześniej w ZWZ. Bazą BCh była gmina Miedzna. Po podjęciu decyzji przez CKRL o utworzeniu Straży Chłopskiej ich organizatorem był – Władysław Okulus, który odszedł wówczas z ZWZ. Został przewodniczącym Trójki Powiatowej SL „Roch”, tworząc oddziały taktyczne i terytorialne BCh. Komendantem obwodu został Władysław Omietalski „Góra”. W połowie 1943 r. oddziały taktyczne BCh dowodzone przez Henryka Tuliwina „Chaberskiego” były scalone z AK. Stan oddziałów taktycznych BCh w powiecie przedstawiał się następująco: 28 oficerów, 30 podoficerów i 135 szeregowych³⁰.

Działalność organizacji konspiracyjnych w pierwszym okresie okupacji koncentrowała się głównie na montowaniu w terenie struktur organizacyjnych, budowie sztabów organizacji, plutonów oraz gromadzeniu broni po WP. W kolejnym etapie działalności konspiracja wojskowa podjęła szkolenie żołnierzy, zwłaszcza tych, którzy nie posiadali przeszkolenia w WP³¹.

Ważnym odcinkiem działania były wówczas wywiad, samoobrona i propaganda. Duży nacisk kładziono na kolportaż prasy podziemnej w szeregach organizacji i społeczeństwie. Tworzono sieć kontrwywiadu i samoobrony organizacji przed donosicielstwem. Podjęto walkę z bandytyzmem, zwłaszcza, że mnożyły się napady rabunkowe.

Na poczcie węgrowskiej listy do Gestapo wyławiał dla wywiadu ZWZ ówczesny naczelnik Stanisław Bąk, ostrzegając zagrożonych. Gestapo wykorzystywało, bowiem donosy do rozbijania polskiego podziemia np. w połowie kwietnia 1940 r. Niemcy – dzięki donosowi – znaleźli magazyn broni mieszczący 100 karabinów i amunicję, aresztowali 5 osób związanych

²⁹ J. Rzepecki, *Wojskowe organizacje podziemne 1939-1945*, Warszawa 1978, s. 328.

³⁰ A. Szczęśniak, *SZP-ZWZ-AK w podokręgu Wschód obszaru warszawskiego w latach 1939-1944*, Warszawa 1973, maszynopis pracy doktorskiej, s. 313, J. Gozdawa-Gołębiowski, *Obszar warszawski Armii Krajowej*, Lublin 1992, s. 67-70.

³¹ W. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 337.

z wojskową konspiracją. Na niemieckiej konfidentce, winnej dekonspiracji magazynu i ludzi, ZWZ wykonał wyrok śmierci. W pobliżu kościoła farnego w czerwcu 1941 r. w Węgrowie doszło do strzelaniny, w której przypadkowo zginął niemiecki urzędnik. Hitlerowcy wzięli w odwet grupę zakładników, których jednak we wrześniu 1941 r. zwolniono. Gestapo aresztowało hcm. Edmunda Zarzyckiego „Strzałę”, który zmarł na skutek niehumanitarnych tortur. Inny harcerz ppor. Edward Jabłonka jako żołnierz ZWZ zginął w Oświęcimiu.

5. Konspiracja polityczna

W powiecie węgrowskim obok struktur wojskowych powstała konspiracja polityczna i związane z nią struktury administracji podziemnej. Proces jej montowania trwał przez cały okres okupacji. Geografia polityczna powiatu nadal była zróżnicowana i w ogólnym zarysie odbijała wpływy przedwojenne poszczególnych partii i stronnictw. Oparte na sztucznym aurytetycie posiadanej w końcowym okresie II Rzeczypospolitej władzy, wobec klęski wrześniowej 1939 r. struktury i organizacje sanacyjne zwłaszcza OZN-u straciły poparcie społeczne na rzecz b. stronnictw opozycji. CZMW „Siew” popierający OZN, połączył się w podziemiu ze Stronnictwem Ludowym „Roch” i tworzył wspólnie struktury polityczne, LZK i BCh. Niewielkie wpływy w tym wiejskim powiecie miała nadal w podziemiu PPS-WRN zwłaszcza po rozwiązaniu przez okupanta Związku Zawodowego Robotników Rolnych. Niewielkie wpływy w kręgach katolickich miała konspiracja SP a w robotniczych PPR. Największe wpływy uzyskała SN – oparte na organizacji ziemian, inteligencji, rzemieślnikach. Z ruchu narodowego wyłoniła się frakcja radykalna Organizacja Polska, która z części NOW, OWW utworzyła silne tu Narodowe Siły Zbrojne. Ugrupowania te kolportowały własną prasę prezentując swoje programy, dążąc do uzyskania poparcia społecznego, opracowując programy przejęcia władzy w momencie wyzwolenia. One też walczyły o władzę w podziemnej administracji, o obsadę stanowisk – argumentem było m.in. scalenie z AK, zarówno w delegaturze Powiatowej RP, jak i w obsadzie instytucji państwowych i władz gminnych i miejskich. Delegat Powiatowy RP ludowiec dr Wacław Szczygielski „W. Borucki” (SL „Roch”) rozbudował na szczeblu powiatu referaty: organizacyjny, wyżywienia i rolnictwa, poczty i komunikacji KOS – szef kpt. Wacław Brudzyński „Wiertłowski”, PKB i Straży Samorządowej – instruktor Godysław Porelt „Ster”, oświaty i Kultury i in. Ważną rolę w pionie gospodarczym i pomocy społecznej pełnił prezes Spółdzielni Rolniczo-Handlowej „Rolnik” w Węgrowie Jan Kuta (burmistrz Węgrowa 1932-1939 r.). Został w 1942 r. aresztowany przez Gestapo, ale udało się go wykupić.

Delegatura RP kierowała przez referat OiK tajnym nauczaniem, które przyjęło na tym terenie duże rozmiary w zakresie szkoły podstawowej

i średniej. Prowadzili go nauczyciele zorganizowani w Tajnej Organizacji Nauczycielskiej na terenie całego powiatu. Komplety były też ośrodkami podziemnej kultury. W zakresie aprowizacji i pomocy społecznej dużą rolę odgrywała konspiracja spółdzielcza „Rolnik” i „Społem”. Konspiratorzy spółdzielcy, często prowadzili dwie kasy – legalną i podziemną, służącą konspiracji. Organizacja Ziemian „Uprawa” zbierała środki dla potrzeb AK i podziemia. Konspiracja policjantów współtworzyła BCh, PKB, SS i współdziałała z wywiadem AK. Również pocztowcy i leśnicy odgrywali dużą rolę w podziemiu węgrowskim.

O zakresie tworzenia administracji podziemnej świadczą cywilne struktury podziemia Oddziału VII wojskowego ZWZ, który tworzył Administrację Zastępczą by przejąć władzę cywilną w powiecie w czasie planowanego powstania. W czasie scalenia w czerwcu 1943 r. AZ ZWZ z Delegaturą Powiatową posiadała zorganizowany aparat w podziemiu, którym kierował por. Aleksy Chmielewski „Mazur”. Był on w pełni rozbudowany, ale nie stał się tu trzonem aparatu delegatury POW RP w Węgrowie ze względu na zastrzeżenia personalne AK do Delegata RP – ludowca. Mimo, że zgodnie z zasadą szef referatu WW AK stawał się zastępcą Delegata Powiatowego. AK zatrzymało też w tzw. AZ referaty przemysłu wojennego, komunikacji i telekomunikacji AZ posiadała:

1. dział organizacyjny
2. dział spraw wewnętrznych
3. dział sądowo-prokuratorski
4. dział opieki społecznej
5. dział finansów
6. dział przemysłu i handlu
7. dział rolnictwa (w tym leśnictwa)
8. dział żywienia i aprowizacji
9. dział komunikacji
10. dział poczt i telegrafów

Kierownik referatu AZ obwodu podlegał komendantowi ZWZ obwodu, ale i kierownikowi Wydziału Wojskowego okręgu W. Otockiemu „Julianowi”, który utrzymywał łączność z Okręgowym Delegatem RP Józefem Kwasiborskim „Niemirą”. Powiatowa Delegatura RP w Węgrowie przedrukowywała pismo „Przewodnik Terenowy” w ilości ok. 300 egzemplarzy, które omawiało sytuację polityczno-wojskową kraju i problemy bieżące. Kolportowano tu także prasę centralną: „Rzeczpospolita Polska” (25 egz.), „Biuletyn Informacyjny” (300 egz., „Insurekcja” i „Żołnierz Polski” (50 egz.). Walka o wpływy w Delegaturze Powiatowej RP między SL „Roch” i SN trwała do wyzwolenia.

Czytamy o tym w sprawozdaniu okręgu siedleckiego PPR z kwietnia 1944 r., które obraz konspiracyjnego pionu cywilnego w powiecie przed-

stawiało następująco: „Katastroficznie przedstawia się sytuacja w powiecie węgrowskim: Partyjny Komitet Powiatowy mający za zadanie zorganizowanie Rady Narodowej, nic w tym kierunku nie zrobił. Wytworzył natomiast paniczną atmosferę, rozgłaszając, że jest dużo nazwisk na liście do aresztowania. W dalszym ciągu zajmuje się pogłębianiem tej panicznej atmosfery. Doszło do tego, że niektórzy są tak przewrażliwieni, że boją się czytać literatury. Postawiłem sprawę w ten sposób, że ja pójdę z nimi do ludowców. Kręcili na wszystkie strony, żeby nie pójść, kiedy usłyszeli, że w powiecie są aresztowania puciekali z domów i nic nie dało się zrobić. Pod względem socjalnym jest element mieszczański, różnego pokroju majsterkowie, jest też kilku chłopów, którzy boją się w teren ruszyć, tak, że wybór komitetu nic by nie zmienił. Stan organizacyjny 22 członków. Powiat węgrowski jest domeną endecji, za wyjątkiem dwóch gmin, gdzie ludowcy mają wpływy. Kierownikiem ludowców jest reakcyjny ludowiec, zbliżony do Endecji”³².

Faktem jest, że konspiracja Delegatury RP była rozbudowana na szczeblu powiatu i w gminach, miała aparat gotowy do przejścia władzy. PPR ze względu na niewielkie wpływy nie czuła się konkurentem mimo nacisków swej góry partyjnej. Faktem jest, że w Delegaturze Powiatowej RP dominowały głównie wpływy SN i SL. Te dwie partie czwórporozumienia stanowiły trzon podziemia w całym powiecie i współpracowały z AK w zakresie walki cywilnej jak i w zabezpieczeniu realizacji planu powstania powszechnego, jak i przejściu władzy w momencie wyzwolenia w myśl planu „Burza”.

6. Ruch narodowy w powiecie węgrowskim

a) Stronnictwo Narodowe, Narodowa Organizacja Wojskowa

Konspiracja narodowa w Węgrowie i powiecie bazowała na przedwojennych strukturach SN, w którym dominująca rolę odgrywali ziemianie, inteligencja i absolwenci miejscowego gimnazjum. Skupiało się ono wokół M. Holder - Eggerowej, E. Paczóskiego, Karola Popiela. W kręgach tych organizowano obchody rocznic narodowych, akcję opieki nad grobami żołnierzy WP z września 1939 r. W środowiskach narodowych SN czytano pismo OW „Wilki” „Aktualne wiadomości z kraju i ze świata” (red. kpr. pchor. Józef Bieniek „Romański”, pismo KOP „Polska żyje” i „Informator”, „Walkę” (SN), „Szaniec” (Związek Jaszczurczy). SN utworzyło swoje polityczne struktury podziemne w powiecie i utworzyło obwód Narodowej Organizacji Wojskowej. Komendantem obwodu NOW był Władysław Ja-

³² T. Tomaszewicz, *Narodowe Siły Zbrojne w powiecie węgrowskim w latach 1942-1950*, [w:] NSZ na Podlasiu, Siedlce 1997, s. 98-104, M. Bechta, dz. cyt., s.162.

worski aresztowany w 1943 r. Duże wpływy miała NOW w Węgrowie i w Liwie (pchor. Karolem Czapskim „Biedroniem”, pchor. Józefem Ornochem „Mieczysławem” i pchor. Kazimierzem Czapskim „Krzewem”) a mniejsze w innych gminach. NOW scalila część swych plutonów z AK we wrześniu 1942 r. a część przeszła do NSZ³³.

b) Organizacja Polska, Narodowe Siły Zbrojne

Na bazie tych środowisk narodowych powstała we wrześniu 1942 r. w powiecie węgrowskim Organizacja Polska i NSZ. W zebraniu założycielskim uczestniczyli: Stefan Kaczyński „Rafał” (Z.J. z Warszawy), kpr. pchor. Józef Bieniek „Romański” (OWW), Tadeusz Tomasziewicz (KOP – dca batalionu OWW Węgrów Południe), Zygmunt Godlewski „Mruk”. Komendantem obwodu NSZ Węgrów został „Babinicz”, następnie „Szczęsny”, oficerem organizacyjnym został „Mruk”, następnie kpr. pchor. Jan Zalewski „Eugeniusz”, oficerem kulturalno-oświatowym – Leopold Jaczewski i Bronisław Dul „Ryszard”. „Romański” objął kierownictwo OP od 1943 r. był kierownikiem OP na woj. warszawskie). Sekretarzem OP i kierownikiem pionu kulturalno-oświatowego był T. Tomasziewicz „Rękawica”. Obwód OP i NSZ wydawał pismo „Głos Polski” w nakładzie 1000 egz. (red. „Romański” i „Rękawica”). Prowadzono też szkolenie polityczne i wojskowe żołnierzy, podoficerów i podchorążych, które ukończyło kilkadziesiąt osób. Kompanią szkolną w obozie Jata liczącą 32 żołnierzy dowodził ppor. Zygmunt Klem „Zbyszek”. Oddziały NSZ dokonywały akcji rozbrojeniowych, antykontyngentowych (m.in. pluton T. Sobiepanka zniszczył akta w gminach Korytnica, Liw, Wierzbno), ekspriopracyjnych (w akcji na kasę stacji kolejowej w Ostrówku zginął Kokoszko na więzienia i areszty m.in. w 1944 r. z aresztu w Węgrowie odbito pchor. Tadeusza Grabowskiego z Rowisk. Uczestniczył on także w akcji na więzienie w Siedlcach). 12 .III. 1944 r. por. Z. Klem ze swą kompanią w uwolnieniu sztabu okręgu siedleckiego NSZ na czele z płk Miodońskim – komendantem. W lipcu 1944 r. pluton T. Sobiepanka stoczył walkę z własowcami. Plutony NSZ wykonały wiele akcji rekwizycyjnych.

NSZ w węgrowskim był drugą po AK organizacją wojskową. Miał swój program dokonania przewrotu narodowego i objęcia władzy przez Służbę Cywilną Narodu. Struktura obwodu NSZ Węgrów była następująca: Komendanci: „Babinicz”, „Szczęsny”, mjr Józef Foremski „Wir”, „Podlasiak”, mjr „Kropidło”, ppor. Karol Czapski „Biedroń”, adiutanci: kpr. pchor. Stanisław Ławecki „Znicz”; oficer organizacyjny: Zygmunt Godlewski „Mruk”, pchor. Jan Zalewski „Eugeniusz”; oficer kulturalno-oświatowy: Leopold Jaczewski, Bronisław Dul „Ryszard”; oficer broni – „Wujcio”;

³³ T. Tomasziewicz, dz. cyt., s. 98-104.

kwatermistrz – (bd); kapelan – ks. Eugeniusz Borkowski „Batory” (proboszcz parafii Wierzbno); instruktor – pchor. Jerzy Cytarzyński (zastrzelony przez Niemców).

Obwód posiadał trzy bataliony:

I - dca por. Karol Ciok „Mirski”, „Włodyjowski”

II – dca ppor. Karol Czapski „Biedroń”

III (północnego) – dca Herzig (nadleśniczy z lasów Łochowskich).

Bataliony miały po trzy kompanie, którymi dowodzili: por. Adam Książepolski z Czerwonki Liwskiej, pchor. Tadeusz Sobiepanek „Nietoperz”, ppor. Józef Ornoch „Mieczysław” z Liwu, ppor. Zygmunt Klem „Zbyszko”, Henryk Podgrodzki z Ogrodnik, Lorenc z Łochowa, pchor. Stanisław Komorowski, pchor. Edmund Twórz „Dykman” z Węgrowa. Kompanie miały zaś po trzy plutony np. kompania z Liwu ppor. Józefa Ornocha miała: 1 pluton (Liw) – pchor. Józefa Gołosia „Moharta”, 2 - Sitarze, Rąbież, Kropy – Czesława Mrocza „Żądło” 3 (Węgrów) – Teofila Miziołka.

Plutony były uzbrojone bronią WP zebraną we wrześniu 1939 r. Obwód miał kilka rkm, ckm, KB, granaty. Latem 1944 r. obwód NSZ Węgrów liczył 1500 żołnierzy. Nie wziął udziału w akcji „Burza” bo umowa scaleniowa z AK nie została zawarta. Rozmowy takie prowadził „Romański” z mjr „Wolskim” z AK. Plan działania NSZ w obwodzie Węgrów wynikał z zadań, jakie postawiła KG NSZ tj. stworzenie bazy w trójkącie Siedlce – Węgrów - Brześć przez opanowanie węzłów komunikacyjnych Brześć, Węgrów, Sokołów. Planu operacyjnego nie udało się zrealizować³⁴.

6. Konspiracyjny ruch ludowy

Centrum konspiracyjnego ruchu ludowego w powiecie węgrowskim była gmina Miedzna, gdzie w podziemiu działali b. prezes Zarządu Powiatowego PSL „Wyzwolenie” następnie działacz SL Józef Sawicki z Majdanu z działaczem ZMW RP „Wici” – Eugeniuszem Sawickim (syn), nauczycielem Władysławem Okulusem – ludowiec, pierwszy komendant obwodu ZWZ, nauczycielami Władysławem Omietańskim, Joanną i Albinem Brykami oraz dr Waławem Szczygielskim, Rudolfem Gąsiorkiem z Międzylesia oraz działacze ludowi z innych gmin. Przewodniczącym Trójki Powiatowej SL „Roch” został Władysław Okulus „Proszowski”. Do kierownictwa SL „Roch” w powiecie wchodził: Władysław Omietański „Góra” – komendant obwodu BCh, Eugeniusz Sawicki „Rozbicki” – dowódca Oddziałów Specjalnych, kpt. Waław Brudziński „Wiertłowski” – szef KWC Delegatury Powiatowej, Giodysław Parell „Ster” – instruktor powiatowy Straży Samorządowej Delegatury Pow., Stanisław Matuszyk – zastępca komendanta obwodu BCh, dr Waław Szczygielski „Borucki” – Delegat Pow. RP,

³⁴ Tamże.

Józef Sawicki rolnik z Majdanu (b. prezes PSL „Wyzwolenie”). Rozbudowywano struktury w gminach. Punkt kontaktowy SL „Roch” był u nauczycielki Jadwigi Mazur w Jarnicach (aresztowana i osadzona w obozie), Jadwigi Ozimczuk. Kolporterką i łączniczką była Helena Gilas a Bolesława Basil z Osowca i Anna Sawicka z Majdanu prowadziły lokale kontaktowe i „meliny”. Były one członkiniami LZK, który organizował tu ZK – kierowany przez Janinę Gmiter, m.in. organizowała kursy sanitarne w Szpitalu Powiatowym na Klimowiznie a kursantki mieszkały u Teofili Roguskiej i Janiny Niszowej. W powiecie początkowo nie tworzone BCH a młodzież ludową organizował w ZWZ Władysław Okulus – komendant obwodu tej organizacji. Komendantem obwodu został Władysław Omietąński „Góra”, zastępca Stanisław Matuszyk³⁵, dowódca OS – Eugeniusz Sawicki „Rozbicki”. BCH podjęły walkę w obronie wsi przed terrorem i eksploatacją, tworząc plutony oddziałów taktycznych do scalenia z AK na okres powstania oraz PKB i SS dla pełnienia funkcji policyjnych w powiecie w ramach Pow. Delegatury RP. Komendant Obwodu BCH, podjął rozmowy scaleniowe z AK. Miał objąć funkcję szefa referatu I organizacyjnego w Komendzie Obwodu AK, ale to nie nastąpiło wówczas zerwał umowę i działał nadal w BCH. Obwód liczył wówczas 202 żołnierzy uzbrojonych w 8 pm, 126 KB, 10 pistoletów i 100 granatów³⁶.

7. Polska Partia Robotnicza i Gwardia Ludowa

PPR organizował w czerwcu 1942 r. w węgrowskim, który należał do okręgu siedleckiego skierowany tu przez KC PPR Feliks Papliński „Julek” (zginął we wrześniu 1942 r.), organizacją w obwodzie wschodnim, który obejmował Węgrów kierował sekretarz Władysław Dąbrowski „Wujek”. Komórki PPR były w Łochowie, Baczkach, Ostrówku, gminie Sadowne, Prostyń i w Grębków. Dowódcą GL był Jakub Aleksandrowicz „Alek”. Ośrodek dyspozycyjny był w Stoczku Węgrowskim u poety Edwarda Szymańskiego, a w Węgrowie u Ludwika Mikla³⁷. Komitet węgrowski został rozbity w 1942 r. „Alek” utworzył oddział partyzancki, w którym było 12 Polaków, 8 Rosjan, 7 Żydów. W lipcu 1942 r. jak podają źródła PPR opanoł miasto Łomazy, zdobył broń i pieniądze z KKO. Akcję tę kwestionują historycy a nawet sami działacze PPR. Dane o niej podał jednak „Gwardzista” 15.VIII.1942 r. Dyskusyjną jest sprawa czy wykonało ją GL czy 21.VII.1942 r. oddział BCH. Oddział „Alka” wykonał kilka akcji eks-

³⁵ S. Lewandowska, dz. cyt., s. 167-168.

³⁶ Sprawozdanie z działalności BCH w obwodzie Węgrów za cały okres okupacji. Archiwum Zakładu Ruchu Ludowego (AZHRL), R.II=węg./28, s.1-6, rel. Władysława Okulusa, tamże, k.1-7, W. Ważniewski, dz. cyt., s. 74-76.

³⁷ S. Lewandowska, dz. cyt., s. 177.

propriacyjnych. Grupę tego oddziału GL mjr. Piotra Finansowa „Piotra” w sile 21 żołnierzy skierowano w Węgrowskie w lutym 1943 r., w celu wykonania rajdu propagandowego na rzecz PPR i GL wśród ludności. Rozbił on posterunek policji granatowej i urząd gminy Wierzbno. Następnie napadł na majątek, zabito stróża, zabrano 50 l wódki i świniaka. Grupa „Piotra” wycofała się w kierunku na Polków-Sagał zatrzymując się na noc w Kolonii Pobratymy. Miejsce pobytu wskazał policji by się zemścić Marian Boruc członek AK, któremu wcześniej grupa zbiegłych jeńców sowieckich wymordowała rodzinę w Leśnogórze. Uczestniczył on sam w akcji Niemców, za co został skazany przez WSS i zlikwidowany.

Oddział GL w węgrowskim 9.VII.1943 r. spalił mleczarnię w Sadownem, 25.IX.1943 r. zaatakował omnibus konny k. wsi Paplin, 2.X.1943 dokonał rekwizycji 10 tys. zł we wsi Zając u Grabowskiego (zabił jego siostrę). W węgrowskim komórki PPR i oddziały GL-AL. zostały rozbite przez okupanta masowymi aresztowaniami. Jak wynika ze sprawozdania PPR w kwietniu 1944 r. PPR miała tu zaledwie 22 członków, ale prowadziła intensywną propagandę³⁸. Potwierdzało to sprawozdanie informacyjne wywiadu AK za 10-25.I.1944 r., które podaje „Działalność komunistów wzrosła. Zaznacza się to na terenie gm. Ossówno i Grębków. W pierwszym wypadku wyświetlano filmy propagandowe m.in. przedstawiające dziedzica orzącego w chłopa. W gm. Grębków, we wsiach Żarnówek i Ulaszczki odbyło się zebranie komunistyczne, w którym wzięli udział drobni gospodarze: Stanisław Wąsowski z Grębkowa, Michał Polkowski s. Marcina z Ulaszczek, Żaboklicki z Żarnowca i inni, do tej pory w rozpoznaniu. Agitatorzy komunistyczni przybywają z terenu pow. mińskiego”³⁹. Należy zaznaczyć, iż próbę rozbudowy PPR i AL. w początku 1944 r. w węgrowskim podjął sekretarz okręgu siedleckiego Stanisław Dąbrowski „Brzoza” i dowódca AL. Stanisław Laskowski „Leśny”. Potwierdza to raport okręgu siedleckiego z 15.VI.1944 r., który podawał, że ma 136 partyzantów i 36 członków PPR w siedleckim i węgrowskim⁴⁰. Były to wpływy niewielkie i liczebnie niewspółmierne z obozem londyńskim skrajnie narodowym (NSZ). 18.VII.1944 r. PPR zarządziła w lasach k. Międzyrzecza mobilizację żołnierzy AL. na terenie powiatów Węgrów, Sokołów Podlaski, Łuków, Siedlce, Biała Podlaska i Włodawa, jak oceniał ich wywiad AK. „Na razie oddziały PPR poza wysadzaniem pociągów, w niezwiększonej ilości jak przedtem, nie wykazują żadnej działalności”⁴¹. Istotnie PPR ogniskowała

³⁸ M. Bechta, dz. cyt., s. 72-115.

³⁹ W. Ważniewski, dz. cyt., s. 412.

⁴⁰ M. Bechta, dz. cyt., s. 194.

⁴¹ A. Szcześniak, dz. cyt., s. 459.

się wówczas na wywiadzie dla ACz i przygotowaniach do przejęcia władzy przy jej pomocy na terenie Podlasia.

8. Obwód Armii Krajowej Węgrów „Wróbel”, „Wilga”, „Smola”

a) Struktura organizacyjna

W dniu 14 lutego 1942 r. Naczelny Wódz przemianował ZWZ na Armię Krajową. Okręg Warszawa – Województwo ZWZ przekształcono wówczas w Obszar I Warszawski AK, który podzielono na trzy podokręgi: wschód, zachód i północ. Obwód Węgrów znalazł się w podokręgu wschodnim i do połowy 1942 r. wraz z Radzyminem podlegał inspektorowi mjr. Józefowi Rosiakowi „Józef”. W III kwartale 1942 r. w skład inspektoratu wszedł także obwód Ostrów Maz., a stanowisko inspektora objął mjr Bronisław Patlewicz „Nieczuja”, „Szczerba”. W początkach 1943 r. w miejsce obwodu Radzymin do inspektoratu włączono Obwód Sokołów Podlaski a inspektorem został ppłk Kazimierz Suski „Rewera”. Obwód AK Węgrów w latach 1942-1943 znacznie wzrósł kadrowo i objął działaniem wszystkie gminy powiatu.

Włączono do szeregów plutony KOP i OWW, a nieco później, bo w 1943 r. oddziały taktyczne BCH oraz oddziały NOW. Przebieg akcji scaleniowej w obwodzie obfitował w szereg konfliktów nie tylko o podłożu politycznym, ale często osobistym np. ppor. Władysław Okulus najpierw był komendantem obwodu ZWZ, następnie przeszedł do SL „Roch” i tworzył BCH jako ludowiec, które z kolei scaliły się z AK. Faktem jest, że Obwodowi AK Węgrów scalenie wniosło duży dorobek organizacyjny zwłaszcza w terenowej sieci konspiracyjnej, dowództwach i sztabach oraz wzrost stanów żołnierskich i oficerskich w odtworzonych jednostkach przez napływ członków KOP, OWW, TAP.

Do lipca 1942 r. obowiązki komendanta obwodu sprawował kpt. Władysław Szkuta „Helena”, „Marcin”, „Marek”. Po jego odejściu do obwodu AK Garwolin, obowiązki komendanta objął mjr. Zygmunt Maciejowski „Wolski”(z KOP).

To dzięki niemu jako komendantowi obwodu proces scalenia wojskowych organizacji podziemnych przeszedł w węgrowskim tak pomyślnie i sprawnie. Jego zastępcą został por. W. Razmowski „Poraj”, który walczył w wojnie 1939 r. i dostał się do niewoli sowieckiej, z której zbiegł, i już w listopadzie 1939 r. podjął działalność konspiracyjną w OWW w węgrowskim. Jego znajomość terenu powiatu i środowisk społecznych okazała się szczególnie przydatna obwodowi AK. Funkcję adiutanta komendanta obwodu pełnił ppor. Jerzy Lipka „Leszczyc”, „Jeżewski”, który po powstaniu Kedywu objął jego dowództwo w obwodzie.

Szefem referatu I organizacyjnego był pchor. E. Zarzycki „Strzała”, a po jego aresztowaniu we wrześniu 1942 r. czasowo (X-XI.1942) Lipka a od początku 1943 r. Czesław Bielas „Zimny”.

- Szefem referatu II wywiadowczego był por. „Krycki” a od maja 1943 r. sierż. „Kmicic”, szefem kontrwywiadu był od 1941 r. do 1944 ppor. Marceci Czarnecki „Faun”.
- Szefem referatu III operacyjnego był kpt. Władysław Szkuta (1940-1942), por. W. Rażmowski „Poraj”.
- Szefem IV – kwatermistrzostwa był por. Krzysztof Morawski „Krym”,
- Szefem służby sanitarnej zaś dr Józef Kowal, „Aptekarz”.
- Szefem referatu V łączności był por. Eugeniusz Jabłonka „Edward”.
- Szefem referatu VI propagandy (BIP) był kpr. pchor. Stefan Walczyna „Rylski” (w 1943 r. wydawał pismo „Ostatnie Wiadomości ze Świata”).
- Szefem referatu VII wojskowego był por. Aleksander Chmielewski „Mazur”.
- Szefem Wojskowej Służby Ochrony Powstania był sierż. Władysław Nowak „Grom”.
- Szefem Kedywu był „Leszczyc” (10.VI.1944 r. liczył on 150 żołnierzy).
- Szefem, Wojskowej Służby Kobiet była Maria Walczyna „Hańcza” (1.II.1942 r. liczyła 50 kobiet a 1.IV.1943 – 102, tworzyła szpitale, izby chorych, patrole sanitarne).
- Oficerem broni był ppor. Bolesław Szustka „Zagrabka”, „Bolesław”.
- Szefem referatu lotniczego – „P” (miał opanować w powstaniu lotnisko Stara Wieś).
- Referatem przerzutów powietrznych (PP) kierował kpr. pchor. Zdzisław Werstak.
- Szefem saperów był ppor. Stanisław Poznański „Kafar”, a jego zastępcą był st. sierż. Wincenty Karwicki „Korwat”⁴².

W 1942 r. zorganizowano w obwodzie kurs podchorążych rezerwy. Dowództwo kursu objął por. W. Rażmowski „Poraj”. W początku października 1943 r. zorganizowano we wsi Zdrojki punkt przenośnej radiostacji nadawczo-odbiorczej, która obsługiwała dwa obwody AK Węgrów i Mińsk Maz., a nad jej bezpieczeństwem czuwał oddział por. W. Rażmowskiego „Poraja”. Obsługa radiostacji i jej ochrona często zmieniały miejsca postoju: 27 października nadawano z lasów rucheńskich, dwa dni później – z terenu

⁴² W. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 350-352.

obwodu siedleckiego, a już w nocy z 29 na 30 października z poprzedniego miejsca postoju. Na trasie jej wędrówek była leśniczówka we wsi Wrotnów.

22 listopada 1943 r. oddział ochrony radiostacji, pod dowództwem por. „Poraja”, stoczył walkę z Niemcami pod wsią Kąciki. W czasie tej walki 7 Niemców zostało zabitych i 7 rannych. Po stronie AK poległo dwóch żołnierzy, a jeden został ranny. Jednym z zabitych był Jan Puścian „Kapuściński”. Ponadto ranny został gospodarz kwatery i jego córka. Po akcji tej oddział ochrony rozwiązano, a jego zadania ochrony radiostacji przekazano komendantom obu obwodów⁴³.

Obwód AK Węgrów dzielił się na cztery ośrodki – podobwody, te na placówki (gminy)

Ośrodek I – Stoczek składał się z placówek: część Łochowa, Stoczek, Sadowne, Miedzna i Prostyń. Jego komendantem był ppor. rez. Franciszek Andres „Janicki”, a po jego aresztowaniu w 1943 r. przeniesiony z Mińska Mazowieckiego ppor. Władysław Koch „Kobałt”.

- Referatem I – Organizacyjnym kierował Wiktor Baran „Zagłoba” (w 1943 r. aresztowany).
- Referat II Wywiad NN „Kraska”, kontrwywiad – Piotr Godlewski „Wilk”.
- Referat III Szkoleniowy – ppor. W. Koch „Kobałt”.
- Referat IV Kwatermistrzowski – B. Solka „Bohdan”.
- Referat V Łączności – ppor. Antoni Baran „Jaworski”.
- Kedyw – ppor. Henryk Małkiński „Kulesza”.

Ośrodek II Grębków obejmował placówki: Grębków, Sinołęka (Bojnie), Wyszaków, Wierzbnio (Ossówno). Komendantem do jesieni 1942 r. był ppor. J. Lipka „Leszczyc”, następnie ppor. Franciszek Zborowski „Zbroja”, a jego zastępcą ppor. Bolesław Szustka „Bolesław”.

- Referat I Organizacyjny – Stanisław Gmierz „Dąb” sekretarz gminy.
- Referat II Wywiad, Piotr Grochal „Kalina”, kontrwywiad – kpr. pchor. Jan Stolarz „Lawina”.
- Referat III Szkoleniowy, ppor. „Zbroja” i ppor. Bolesław Szustka „Bolesław”.
- Referat IV Kwatermistrzowski, ppor. Eugeniusz Woźnicki „Roztropny” (wójt gminy Wyszaków).
- Referat V Łączności, sierż. Waclaw Traczyk „Żak”.
- Referat VI Propagandy, kpr. pchor. Eugeniusz Boruc „Bolesław”.
- Kedyw, ppor. B. Szustka „Bolesław”.

Ośrodek III – Korytnica składał się z placówek: Korytnica, Borze (Czerwonka), Żelazów (Roguszyn). Komendantem ośrodka był ppor. Lu-

⁴³ W. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 352.

cjań Gołębiowski „Stary”, a po jego aresztowaniu kpt. Antoni Jahołkowski „Brzeski”.

- Referat I Organizacyjny – Józef Żelazowski „Sęp” sekretarz gminy.
- Referat II Wywiadu – Zalewski, kontrwywiadu kpr. podch. Z. Ilczuk „Szabelka”.
- Referat II Szkoleniowy – ppor. Tadeusz Szaniawski „Orlik” i kpt. A. Jahołkowski „Brzeski”.
- Referat IV Kwatermistrzostwo – Tadeusz Tomaszewicz wójt gminy.
- Referat V Łączność – Zemło.
- Referat VI Propaganda – kpt.pchor. Roman Roguski „Smaga”.
- Kedyw – ppor. (por Jan Śliwiński „Witold”.

Ośrodek IV Węgrów obejmował placówki: miasto Węgrów, gminy: Stara Wieś, Ruchna. Komendantem ośrodka był pchor. Karol Szymański „Miedziński”, a następnie por. Alojzy Żagan „Wola”.

- Referat I Organizacyjny – ppor. Janusz Potocki.
- Referat II Wywiad – chor. Władysław Malczuk „Orlik”, kontrwywiad Władysław Nowak „Grom”.
- Referat III Szkoleniowy – por. A. Żagan „Wola”.
- Referat IV Kwatermistrzowski – Wacław Solka „Bohdan”.
- Referat V Łączności – kpr. pchor. Lech Ratajski „Rawa”.
- Referat VI Propagandy – kpr. pchor. Kazimierz Karlsbad „Radek”.
- Kedyw – Stanisław Wrzosek, po jego aresztowaniu kpr. pchor. Lech Ratajski „Rawa”⁴⁴.

Tabela 5.

Stan żołnierzy AK obwodu Węgrów 1.II.1942 i 1.IV.1943 r.

Wyszczególnienie	Ofic.zaw.	Ofic.rez.	Pochor.zaw.	Podch.rez.	Podofic.zaw.	Podofic.rez.	żołnierzy	Cywile mężcz.	kobiety	Ilość ośrod.	Rezem	Ilośćorg.gmin
Ilość 1.IV.1943	7	41	3	29	16	301	899	82	57		1435	10 na 10
Ilość 1.II.1942	1	10	1	9	8	89	313	98	17	9	540	10 na 10

Źródło: Sprawozdanie podokręgu wschodniego z 1.IV.1943, AWIH, III/31/10, s. 144.

⁴⁴ W. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 343-344., J. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 278-317.

Należy zaznaczyć, że 1.II.1942 r. stan osobowy obwodu wzrósł o 889 członków czyli o 280% (dla porównania Radzimin o 262%, Mińsk Maz. o 217% a Ostrów Maz. o 87%).

Tabela 6.

Stan broni i amunicji obwodu Węgrów na dzień 1.II.1942 r. i 1.VI.1943 r. (w liczniku 1.II.1942 w mianowniku 1.IV.1943)

Wyszczególnienie	pistolety	KB	rkm	ckm	KB ppanc	lkm	moździerze		granaty	Ogółem
broni (sztuk)	6/ 113	56/ 304	2/ 4	1/ 5	1/ 2	0/ 1	0/ 1			66/ 430
Amunicji (w sztukach)	82/ 1332	135/ 55195	-/ 2450	250/ 6460	-	0/ 700	0/ 17	/ 433 (KG)	200/ 433	667/ 66587+433 kg materiałów wyb.

Źródło: Tamże, s.144-147.

W Węgrowie nastąpił, więc gwałtowny wzrost uzbrojenia przede wszystkim dzięki scaleniu innych organizacji gdy dla porównania spadła ilość broni w obwodzie Siedlce, Mińsk Maz. i Garwolin. Część broni pochodziła z nielegalnych zakupów. Stan uzbrojenia plutonów AK w obwodzie wzrósł także dzięki zrzutowi z początku kwietnia 1944 r. między Bojmiem a Słuchocinem. Zrzut ten osłaniał oddział II ośrodka – ppor. F. Zborowskiego „Zbroi”.

Tabela 7.

Stan plutonów ZWZ-AK w obwodzie Węgrów w latach 1.II.1942 – 1.IX.1943.

Ilość ogółem plutonów		w tym 1.II.1942		w tym 1.IV.1943		1943	
okres	Ilość plut.	uzbrojone	nieuzbr.	uzbrojone	nieuzbr.	uzbrojone	nieuzbr.
1.II.1942	7	-	7	-	-		
1.VI.1943	21			15	6		
1.IX.1943	25	-	-	-	-	10	15

Źródło: W. Ważniewski, dz. cyt., s.334.

Ilość plutonów ogółem w obwodzie wzrosła o 14 (200%) a uzbrojonych o ponad 2/3.

W czerwcu 1944 r. organizacja terenowa obwodu AK Węgrów została zakończona. Utworzono placówki a w nich plutony i kompanie. Obwód liczył wówczas 3548 żołnierzy. Zgodnie z planem „Burza” obwód miał wystawić dwa bataliony piechoty w dwu rejonach.

Obszar mobilizacyjny I batalionu obejmował ośrodki I i IV. Dowódcą I batalionu 13 pp AK był por. W. Raźmowski „Poraj”. Jego obsadę stanowili adiutant – ppor. Tadeusz Sękalski „Sadwoski”, kwatermistrz sierż. pchor. Kazimierz Kucharewk „Dzik”, oficer saperów ppor. S. Poznański „Kafar”, lekarz dr Kowal. 1 kompanią dowodził ppor. A. Żagan „Wola” a wchodziły do niej: plutony miasta Węgrów oraz gmin: Ruchna i Stara Wieś. Dowódcą 2 kompanii był ppor. H. Małkiński „Kulesza”, a wchodziły do niej plutony z terenu gmin: część Łochowa, Stoczka i Miedznej. Kompanią ckm dowodził ppor. Józef Michalski „Wyrwa”.

Obszar mobilizacyjny III batalionu 32 pp AK obejmował zaś ośrodki II i III. Dowodził nim mjr. Z. Maciejowski „Wolski”, adiutantem był ppor. Józef Kobyliński „Łochowski”, kwatermistrzem ppor. K. Morawski „Krym”. Dowódcą 1 kompanii był kpt. A. Jahołkowski „Brzeski”, a plutony wystawiały gminy: Korytnica i Żelazów. 2 kompanią dowodził por. J. Lipka „Leszczyc”, a składała się ona z plutonów gminy: Wyszaków, Grębków i Proszew. 3 kompanią dowodził ppor. W. Okoń „Kulesza”, wchodziły do niej plutony gmin: Sinołęka i Wierzбно. Jak podaje W. Gozdawa-Gołębiowski w lipcu 1944 r. oba bataliony liczyły 29 oficerów, 63 podoficerów, 1190 szeregowych – razem 1282 żołnierzy. Uzbrojenie stanowiło 10 ckm, 1 ckm, 22 rkm, 482 kb, 132 pm, 112 pistoletów i 1052 granatów. Obwód miał ponadto rozbudowany WSOP, WSK, Referat Wojskowy i współpracował z PKB w ramach Powiatowej Delegatury RP.

Wojskową Służbą Kobiet kierowała w obwodzie Maria Walczyna „Hańcza”. Utworzyła struktury sekretarek, sanitariuszek, kolportererek. Prowadziły szkolenie wojskowe i konspiracyjne, sanitarne w szpitalu na Klimowiznie tworząc punkty sanitarne u Ufanałów w Gaju, Stanisława Roguskiego w Zelcach, Miłkowskich, Jastrzębskich. Na okres „Burzy” przygotowano grupy „Pomoc Żołnierzowi”⁴⁵.

a) Walka bieżąca

ZWZ-AK w obwodzie węgrowskim toczyły przez cały okres okupacji walkę bieżącą. Początkowo prowadziły ją patrole Związku Odwetu, następnie Kedyw i oddziały specjalne i partyzanckie.

Sekcja likwidacyjna referatu II komendy obwodu ZWZ prowadziła akcję likwidacji zdrajców i konfidentów. M.in. w 1940 r. zlikwidowano sprawczynię donosu wskazującego na miejsce ukrycia ok. 100 karabinów i dużej ilości amunicji. Wskutek tego donosu poniosło śmierć trzech członków organizacji. Zlikwidowano w październiku 1942 r. policjanta granatowego Jana Grajewskiego – sprawcę śmierci konspiratorów z Wierzbna⁴⁶.

⁴⁵ W. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 346-347.

⁴⁶ W. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 355.

Ważnym odcinkiem akcji wychowawczej było zwalczanie bandytyzmu wśród Polaków. Pewna część ukrytej przez ludność broni WP po wojnie 1939 r. nie trafiła do konspiracji a dostała się w ręce elementu przestępczego, co zrodziło bandytyzm. W obronie ludności polskiej stanęły oddziały dywersyjne. W walce z plagą bandytyzmu duże usługi oddali organizacjami współpracujący z AK niektórzy policjanci granatowi. Jednym z nich był Czesław Zamojski z posterunku w Grębkowie (zginął w niewyjaśnionych okolicznościach w dniu 14.VIII.1941 r.)⁴⁷.

Ważnym zadaniem dla morale Polaków i konspiracji była walka z pijaństwem, wobec, którego stanęła AK i walka z bimbrownictwem. Rozpijanie społeczeństwa stanowiło element polityki kontyngentowej okupanta. Dowództwo obwodu AK uznało za konieczne zahamowanie pijaństwa. Po ostrzeżeniu, które najczęściej nie skutkowało, specjalnie wysłany oddział niszczył oprzyrządowanie służące do produkcji bimbru, a winowajca karany był chłostą, często wymierzaną publicznie. Akcje te, choć nie zlikwidowały całkowicie plagi bimbrownictwa i pijaństwa to ograniczyły jej zasięg.

Pion dywersji obwodu ZWZ prowadził sabotaż i dywersję w gospodarce okupanta m.in. w Miedniku grupa sabotażowo-dywersyjna ZO przeprowadziła akcję przeciwko niemieckiemu oddziałowi ochrony żniw. Zginęło 2 żołnierzy Wehrmachtu.

W listopadzie 1942 r. na stacji kolejowej Sosnowe oddział dywersyjny zaatakował zmierzający na wschód niemiecki pociąg towarowy. Akcją 60-osobowego oddziału dowodził ppor. Mieczysław Śliwiński „Witold”. Zabrano z wagonów pokaźna ilość amunicji

W grudniu 1942 r. oddział dywersyjny z gorzelnii w Popiekowie zrekwirował 5 tys. litrów spirytusu przeznaczonego dla Wehrmachtu. W Czerwonce Liwskiej, Kopciach i Wyszkuwie, w mleczarniach przeprowadzono rekwizycję 3 ton masła.

5 lutego 1943 r. między Roguszynem i Czerwonką Liwską oddział ZWZ przyjął zrzut broni, amunicji i środków opatrunkowych przeznaczonych dla Warszawy. Odbiór zrzutu ochraniał miejscowy oddział AK, a nad przebiegiem akcji czuwali: komendant placówki odbiorczej – pchor. Roman Roguski „Smaga” i komendant referatu zrzutowego obwodu pchor. Zdzisław Werstak „Adwers”.

Wiosną 1943 r. utworzono na bazie ZO w obwodzie AK kierownictwo Dywersji (Kedyw). Postawione przez nim cele sprowadzały się do trzech zadań.

1/ dokonywanie aktów sabotażu i dywersji w obiektach niemieckich

⁴⁷ J. Stolarz, *Powiat Węgrów w walce z okupantem*, „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej”, 1965, t. IX, s. 110-111.

2/ stosowania terroru i odwetu wobec Niemców, likwidacja zdrajców i konfidentów skazanych wyrokami WSS

3/ prowadzenie samoobrony społeczeństwa i przygotowanie nastrojów sprzyjających powstaniu⁴⁸.

Pierwszym dowódcą Kedywu w obwodzie Węgrów był ppor. Marcei Czarnecki „Faun”, a od maja 1943 r. por. J. Lipka „Leszczyc”.

W marcu 1943 r. z polecenia inspektora ppłk. B. Patlewicza „Nieczui” utworzono Oddział Partyzancki w sile kompanii „Poraj”, podporządkowany komendantowi Obszaru I Warszawskiego AK do osłony radiostacji KG. Jego dowódcą został por. W. Rażmowski „Poraj”. Oddział działał na terenie trzech obwodów a w jego skład weszły trzy plutony 59 żołnierzy z Obwodu Węgrów dca pchor. H. Małkiński „Kulesza”, 100 z obwodu Ostrów Maz. dca ppor. Antoni Wróblewski „Orwid” i 35 żołnierzy z obwodu Sokołów Podlaski dca ppor. Henryk Oleksiak „Wichura”⁴⁹.

Na przełomie marca i kwietnia Komenda Obwodu AK w Sokołowie i dowództwo Oddziału Partyzanckiego „Poraj” opracowała na rozkaz KG AK plan uwolnienia więźniów z obozu zagłady w Treblince. Akcję zaplanowano z porozumieniem z więźniami obozu. W ostatniej chwili Komenda Obwodu Sokołowskiego odwołała akcję, ale ściągnięty wcześniej Oddział Partyzancki por. „Poraja” otworzył ogień na stanowiska niemieckie w obozie. Atak nie był dla Niemców zaskoczeniem. Wymiana strzałów trwała krótko wobec przewagi Niemców, którzy wymordowali w obozie przywódców buntu⁵⁰.

W kwietniu 1943 r. patrol żołnierzy AK skonfiskował 1500 kg masła przywiezionego do Węgrowa z mleczarni w Korytnicy. Transport eskortowali dwaj granatowi policjanci, którzy ułatwili przechwycenie transportu.

Drużyna Kedywu, dowodzona przez chor. K. Karlsbada, wprowadziła z węgrowskiego rynku samochód ciężarowy wypełniony masłem przeznaczonym na zaopatrzenie niemieckiej ludności.

Patrol Kedywu zniszczył urządzenia mleczarni na Piaskach w Węgrowie⁵¹. 8 maja 1943 r. przez patrol Kedywu Stanisława Wojtkowiaka „Pługa” odczepił wagony z ziarnem słonecznikowym pociągu z Ukrainy. Ziarno załadowano na podwozy, a następnie sprzedano olejarniom.

W ramach akcji dotyczącej ochrony ludności polskiej przed łapankami i wywozem do Rzeszy, 15 maja 1943 r. zniszczono akta w gminach, część dokumentów potrzebnych Polakom zostawiono: Sadowne, Prostyń, Stoczek Węgrowski, Korytnica, Jaczew, Czerwonka, Ruchna, Grębków, Miedzna,

⁴⁸ W. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 359.

⁴⁹ S. Lewandowska, dz. cyt., s. 296-297.

⁵⁰ W. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 366-370.

⁵¹ AWIH, III/31/10, s. 116.

Sinołęka, Żelazów, Wyszaków, Starawieś, oraz połowę akt kolczykowania świń w gminach: Sadowne, Korytnica, Grębków i Kamionna. Akcję w gminie Sadowne, Prostyń, Stoczek, Starawieś, Miedzna przeprowadził patrol pchor. H. Małkińskiego „Kuleszy”, a w Grębkowie patrol sierż. Lucjana Marciniaka „Bąka”. Ten ostatni zdobył 20 maja 1943 r. na szosie między Kałuszynem a Węgrowem samochód ciężarowy z ładunkiem czterech ton cukru.

W okresie 20-25 maja 1943 r. Komenda Obszaru Warszawskiego zleciła wykonanie na terenach podokręgu kilkudniowej akcji „C” (czyszczącej). Pomyślana ona została jako odwet w stosunku do okupanta i nosiła charakter terrorystyczny wobec Niemców. W Obwodzie Węgrów zlikwidowano funkcjonariusza policji granatowej, stammdeutscha, ciężko raniono agenta gestapo oraz Volksdeutscha.

3 maja 1943 r. w ramach szkolenia dowódców przeprowadzona została próba uwolnienia jeńców radzieckich z obozu jenieckiego w Ostrówku Węrowskim. W akcji udział wzięła kompania partyzancka oddziału por. W. Raźmowskiego, w skład, której weszły plutony strzeleckie ze Stoczka Węgrowskiego, Łochowa, Miedzny i Sadownego oraz pluton saperów obwodu. Siły te miały opanować obóz, unieszkodliwić strażę i uwolnić uwięzionych. Kierowani oni mieli być za Bug w rejon Puszczy Białej. Akcją kierował komendant Ośrodka I por Franciszek Anders „Janicki”. Akcja była przedsięwzięciem nieudanym bo część sił z placówek nie dotarła na zbiórkę. Próba opanowania wartowni podstępem przez oddział partyzancki nie powiodła się. Niemcy nie dali się zaskoczyć i doszło do ostrej wymiany ognia. Oddział AK wycofał się bez strat w sytuacji, gdy nie udało się zdobyć obiektu. Mimo, że akcja nie przyniosła spodziewanych rezultatów, to umożliwiła jednak ucieczkę 40 jeńcom. Pozostałych Niemcy przewieźli do Mińska Mazowieckiego.

W dniu 11 czerwca 1943 r. w Liwie patrol sierż. „Pługa” zlikwidował dwóch funkcjonariuszy policji granatowej M. Witkowskiego i J. Mieczkowskiego odpowiedzialnych za aresztowanie trzech żołnierzy podziemia w tym komendanta NOW Władysława Jaworskiego. W czasie akcji nadjechał samochód z żandarmami, którzy otworzyli ogień. W wyniku walki jeden Niemiec został zabity, a jeden ranny. Oddział AK wycofał się bez strat. W odwecie Niemcy zagrozili, że w razie nie wydania sprawców rozstrzelaniem mieszkańców Liwu. Sytuację uratowało przybycie granatowych policjantów, którzy winą za zastrzelenie konfidentów i żandarmów obarczyli komunistów⁵².

14 czerwca 1943 r. w nocy została przeprowadzona przez okupanta akcja represyjna na mieszkańców wsi Polków - Sagały. Był to fragment pacy-

⁵² *Kalendarium*, dz. cyt., s. 123. W. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 359-360.

fikacji zorganizowanej w okolicach Nagoszewa i Poręby przeciwko oddziałom partyzanckim. Zginęło wówczas sześć osób. W odwecie w Węgrowie Kedyw zlikwidował agenta gestapo S. Kabata i w tym samym miesiącu w Łochowie patrol pod dowództwem por. „Janickiego” przeprowadził akcję na Arbeitsamt, która jednak nie powiodła się. Niemcy zabarykadowali się w budynku.

Latem 1943 r. żołnierze Kedywu wykonali dwie efektowne akcje w Sadowym. W pierwszej z nich, na podstawie uzyskanych informacji, zabrali dyrektorowi tartaku Asamsowi 1 pepeszę, kb i pistolet Parabellum. Druga akcja na willę Hindesbrandta zamieszkaną przez Ukraińców przyniosła ona zdobycie 7 kb⁵³.

W ramach walki z gospodarką wroga 7.VII 1943 r. oddział „Poraja” – dca por. „Janicki” rozebrał maszyny parowe w tartakach Miednik i Stoczek. Także w czerwcu i lipcu 1943 r. miały miejsce cztery akcje w wyniku, których zarekwirowano 1300 kg masła. 4.VI – patrol pchor. K. Karlsbada „Radka” – 100 kg na szosie Węgrów-Łochów, 22.VII – ten sam oddział – 100 k. Łochowa a 27.VII k. Wyszkowa zabrał patrol ośrodka II – 1500 kg masła i rozbił eskortę, zaś 28.VII w Czerwonce Liwskiej ten sam oddział 500 kg masła. 20 lipca 1943 r. zabity został w Węgrowie z wyroku WSS agent żandarmerii P. Barański, który wydał wielu Polaków i Żydów.

2 sierpnia 1943 r. Oddział Partyzancki por. „Poraja” oraz plutony ośrodka ze Stoczka, Łochowa, Miedzny, Sadownego dowodzone przez por. Fr. Andresa „Janickiego” podjęły próbę uwolnienia Żydów więzionych w Treblince. O godzinie 16⁰⁰ (godzinę wcześniej niż planowano) zajęły pozycje w pobliżu obozu. Nie dotarł oddział por. „Skrzetuskiego” stąd oddział „Kuleszy” sam zaatakował wartownię ale jej nie zdobył. Niemcy ogłosili alarm. Przedwczesne otwarcie ognia ograniczyło zasięg akcji. „Janicki” dał rozkaz odwrotu wobec nacisku Niemców. Kilkuset więźniów wydostało się na zewnątrz przez przecięte druty kolczaste. Niemcy zdołali jednak opanować sytuację i znaczną część uciekinierów schwytano. W wyniku akcji część Żydów odzyskało wolność. Nie powiodła się także akcja przyjscia z pomocą Żydom w obozie w czasie ich buntu⁵⁴.

17 sierpnia 1943 r. uzbrojenie Kedywu Obwodu Węgrów liczącego 100 żołnierzy w czterech ośrodkach wynosiło: 15 pistoletów i 200 sztuk amunicji, 15 kb i 1500 sztuk amunicji, 4 lkm, 1 rkm i 600 sztuk amunicji oraz 10 granatów.

Wzrost potencjału bojowego i narastające akcje nie uszedł uwadze okupanta. Na terenie obwodu nastąpiły masowe aresztowania, łapanki, egzekucje, pacyfikacje i palenie wsi. Tylko w lipcu 1943 r. przeprowadzono

⁵³ W. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 361.

⁵⁴ Tamże, s. 368-370.

cztery wielkie pacyfikacje w dn. 5,7,20 i 30. W ich wyniku z terenu węgrowskiego aresztowano 300 osób, których wiele natychmiast rozstrzelano⁵⁵. W wyniku obław okupanta w kilku przypadkach nastąpiła dekonspiracja ogniw AK i w szeregach Kedywu, przynosząc dotkliwe straty. Z uwagi na to działalność dywersyjna uległa zahamowaniu. Do jej wzmożenia w następnym miesiącu doszło w wyniku rozkazu płk. Hieronima Suszyńskiego „Szeligi” z 29 lipca 1943 r.

Komendant podokręgu wschodniego zalecał nękanie przeciwnika, zadawanie mu ciosów, stosowanie odwetu za akty gwałtu w stosunku do ludności polskiej na funkcjonariuszach gestapo, policji, SS. S.A. i administracji, uwalnianie aresztowanych przez rozbijanie obozów, transportów lub więzień. Działania te miały służyć do wywołania atmosfery sprzyjającej powstaniu, a żołnierzy zaprawić i zahartować w wykonywaniu zadań bojowych. Wytyczne te omawiały ponadto zasady prowadzenia akcji bojowych i dywersyjno-sabotażowych. Rozkaz z 9 sierpnia 1943 r. płk. „Szeligi”, nakazywał w sierpniu i wrześniu nasilić akcję zbrojną. Walka bieżąca w obwodzie była więc coraz bardziej kierowana przez komendę podokręgu i stawała się programem działania całej organizacji a nie tylko Kedywu np. w ramach akcji antykontyngentowej.

24 lipca 1943 r. komendant podokręgu z polecenia dowódcy obszaru I wydał rozkaz zniszczenia wszystkich młocarni w Liegenschaftach⁵⁶. W syndykatach, spółdzielniach rolniczych oraz majątkach prywatnych władze miejscowe AK miały wpływać na właścicieli i użytkowników, aby uszkodzeń dokonali we własnym zakresie. Polecono także skazić ropą naftową magazyny zbożowe. Zalecano także odbierania Niemcom zagrabionej żywności. We wrześniu dwa razy skonfiskowano rzepak, mak i proso w pozostającym pod niemieckim zarządem majątku ziemskim w Jartyporach 5.X.1943 r. w majątku Sionna zabrano 2 świnie a 11.X.1943 r. oddział AK zabrał transport masła 100 kg i rozbroił 2 policjantów.

Pluton sapersko-minerski AK sierż. W. Karwickiego „Korwata” Obwodu Węgrów, w pierwszej dekadzie lipca 1943 r. spowodował spalenie pociągu towarowego, który przewoził różne materiały łatwo palne. Wywiad przeprowadził dyżurny ruchu z Sadownego Jan Jaworski. Akcja została przeprowadzona między 60 a 64 km na odcinku Ogrodniki – rzeka Ugoszcz, linii kolejowej Warszawa-Białystok. W wyniku akcji, poza spaleniem 42 wagonów zostało uszkodzone na przestrzeni 1 km podtorze powodując 18 godzinną przerwę w ruchu.

Oddziały dywersyjne prowadziły w dalszym ciągu walkę z bandytyzmem. 30 września 1943 r. do wsi Bojmie wkroczyła grupa sześciu uzbro-

⁵⁵ W. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 361.

⁵⁶ W. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 362.

jonych bandytów w celach rabunkowych. Zawiadomiono o rabunku placówki AK Bojmie. Bandyci zostali zabici, ich tożsamości nie ustalono.

W październiku 1943 r. Kedyw wykonał kilka akcji likwidacyjnych konfidentów. Ukarano śmiercią skazanych wyrokiem WSS

- wójta gminy w Stoczku – agenta wywiadu niemieckiego (18.X.)
- dwu agentów gestapo w Węgrowie (19.X.)
- agenta gestapo (kominiarza) w Węgrowie (24.X.)
- agenta gestapo w Węgrowie (28.X.)⁵⁷.

16 listopada 1943 r. patrol dywersyjny Kedywu pod dowództwem por. J. Lipki „Leszczyca” odbił z więzienia w Sokołowie Podl. dwóch żołnierzy podziemia: Stefana Uciechowskiego i pchor. Romana Roguskiego „Smągę”. Zadanie to zostało wykonane na rozkaz Komendanta Obwodu Węgrowskiego mjr. „Wolskiego”. Rozpoznanie przeprowadził por. „Leszczyca” – współpracował strażnik Blindoff. W wyniku podstępu oddział „Leszczyca” wtargnął do więzienia i uwolniono wszystkich więźniów i zdobyto pięć karabinów, zginął 1 strażnik. W odwet Niemcy rozstrzelali w Węgrowie 10 zakładników z Sokołowa.

24 .XI. 1943 r. przeprowadził zasadzkę 20 osobowy oddział dywersyjny Ośrodka II ppor. B. Szutki „Zagrobli” pod dowództwem por. J. Lipki „Leszczyca” rozbił niemiecką ekspedycję żandarmerii zdobywając znaczną ilość broni – 1 rkm, 2 kb, pistolet, raketnicę, amunicję i dokumenty. W wyniku starcia zginęło dwóch żandarmów, dwóch zostało rannych a trzech uznano za zaginionych. Strat własnych oddział AK nie miał. W odwecie Niemcy rozstrzelali 15 Polaków z więzienia w Sokołowie Podlaskim. W czasie odwetowej pacyfikacji wsi zginęło czterech następnych Polaków. W listopadzie patrole Kedywu Obwodu Węgrów kontynuowały walkę z pijaństwem i zlikwidowały na terenie około 20 bimbrowni. W grudniu 1943 r. patrol Kedywu zabrał w Starejwsi pasy transmisyjne do młocarni i unieruchomił tamtejszą gorzelnię.

31 .XII. 1943 r. oddział Kedywu zarekwirował 200 par butów wojskowych. Na przełomie grudnia 1943 r. i stycznia 1944 r. powstał na terenie II i III Ośrodka oddział partyzancki w sile 20 ludzi pod dowództwem ppor. J. Śliwińskiego „Witolda”. Był on oddziałem dyspozycyjnym komendanta obwodu mjra Z. Maciejowskiego.

Na początku 1944 roku prowadzono akcję antykontyngentową m.in. 18 stycznia 1944 r. 10 osobowy patrol AK dokonał konfiskaty znacznej ilości produktów spożywczych jaj i masła w Węgrowie. W wyniku akcji zginął żandarm niemiecki Frank. W początku 1944 r. nastąpiło także nasilenie akcji pacyfikacyjnych okupanta. 18 lutego 1944 r. oddział niemiecki liczący 1500 żandarmów i policjantów otoczył wieś Korytnica w celu jej pacyfika-

⁵⁷ *Kalendarium*, dz. cyt., s. 126-128, W. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., 363.

cji. W wyniku rewizji przeprowadzonej we wsi znaleziono kilka sztuk broni palnej. Niemcy zabili żołnierzy AK Franciszka Panufnika, Józefa Foremskiego, Bolesław Trojanowskiego. Zatrzymanych zostało 60 mężczyzn w tym zastępca komendanta III Ośrodka ZWZ ppor. Lucjan Gołębiowski „Stary”, Mieczysław Jednorowski, Józef Zalewski, Lucjan Jaczewski, Józef Zasieczny oraz członek AK (komendant posterunku policji granatowej) Franciszka Gorczycę. Część aresztowanych została rozstrzelana po śledztwie na Pawiaku m.in. Jan Mosak, a część wywieziona do obozów koncentracyjnych. W efekcie tej akcji okupant znacznie osłabił Ośrodek Korytnica, w którym zostało tylko 40 osób zaprzysiężonych członków AK. 31 marca 1944 r. odbyły się następne akcje pacyfikacyjne we wsiach: Leśnogóra, Kazimierzów, Stary Dwór i Cierpięta. Schwytano kilka osób na roboty do Rzeszy, a w Leśniogórze zastrzelono dwóch braci Wójcików⁵⁸. W czasie akcji pacyfikacyjnej w rejonie Brzuzy w nocy z 18/19 maja 1944 r. doszło do starcia sił niemieckich z oddziałem partyzanckim, co potwierdza obronę ludności polskiej przez AK przed terrorem okupanta.

W drugim kwartale 1944 r. przeprowadzono kolejne akcje antykontyngentowe m.in.

- w kwietniu przejęto samochód ciężarowy z transportem masła
- w maju oddziały z placówek Starawieś, Węgrów, Jartypory w sile 40 żołnierzy przeprowadziły akcję na magazyny paliw płynnych, w jej wyniku rozbrojono 8 strażników, zdobyto broń, benzynę i oleje, które przewieziono do lasów rucheńskich
- w maju zniszczono urządzenia mleczarni w Węgrowie
- w maju zarekwirowano z magazynów Spółdzielni Rolniczo-Handlowej w Węgrowie kilka ton wełny przeznaczonej dla Niemców
- w maju wykonano nieudaną akcję na ambulans pocztowy by zdobyć pieniądze, podczas której ranny został dowódca oddziału pchor. Jerzy Ratajski „Cynek” (wyniósł go kpr. Marian Rydzewski „Kruk”).

Oprócz akcji antykontyngentowych w czerwcu 1944 r. na rozkaz komendy podokręgu wschodniego przeprowadzono akcję zastrzeżoną „Kośba”. Miała ona na celu likwidację konfidentów i agentów niemieckich. W jej ramach do dnia 12 czerwca 1944 r. śmierć poniosło kilku groźnych konfidentów i agentów gestapo⁵⁹.

Wiele akcji wykonano w lipcu w ramach przygotowań do akcji „Burza”. Były to rekwizycje żywności, sprzętu, rozbrojenia itp.

⁵⁸ J. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 220-259.

⁵⁹ W. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 366.

b) Plany powstania i akcja „Burza”

W planach powstania powszechnego 25.I.1941 r. nr 54 obszaru I na 50 obiektów obwód Węgrów miał opanować 3 garnizony m.in. Węgrów i 2 lotniska w tym w Starejwsi i uczestniczyć w zdobyciu Sokołowa Podlaskiego. W Węgrowie siły niemieckie wówczas oceniano na 1 pluton, w Sokołowie Podl. – 3 plutony. Plan powstania przewidywał uderzenie siłami: 1 1/3 plutonu (51 KB, 4 ckm, 90 granatów).

1. Atak na garnizon w Węgrowie (1 drużyna)
2. Atak na garnizon Korytnica (1 drużyna)
3. Atak na garnizon Łochów (1 drużyna)
4. Atak na garnizon w Strzeszowie (1 drużyna)
5. Atak na lotnisko Satara Wieś (brak sił).

Ponadto oddziały ZWZ z Węgrowa miały wejść do zgrupowania środkowego opóźniającego marsz ACz od Brześcia – Drohiczyzna na Sokołów Podl. – Węgrów - Stanisławów.

W kolejnym planie powstania nr 154 z 8.IX.1942 r. zakładano również atak na m. Węgrów i inne wyznaczone ogniska walki na terenie obwodu. Nie planowano już osłony od ACz a walki z Niemcami w obwodzie i odtwarzanie sił zbrojnych. Obwód Węgrów brał udział w odtworzeniu 8DP AK dca ppłk. Kazimierz Suski „Rewera”. Obwód odtworzyć miał I batalion dca kpt. W. Raźmowski „Poraj” 13 pp AK dca mjr. Antoni Jahołkowski „Brzeski” (II batalion odtwarzał obwód Pułtusk a III obwód Ostrów Maz.); III batalion dca mjr. Zygmunt Maciejowski „Wolski” 32 pp dca mjr Edward Nowak „Jog” (i I II batalion odtwarzał obwód Radzymin). Do 8 dywizji wejść miał także 21 pp AK Dzieci Warszawy oraz 8 pal z Radzymina. Odtwarzano także oddziały kawalerii, saperów, artylerii, łączności. Plan ten został zmodyfikowany w listopadzie 1943 r. po podjęciu decyzji w akcji „Burza” realizowanej etapami w miarę zbliżania się ACz, polegającej na wzmożonej dywersji, opanowaniu centrów administracyjnych i witaniu ACz w roli gospodarza oraz współdziałanie w walce ale z zachowaniem podległości rządowi i NW⁶⁰.

Rozkaz podjęcia „Burzy” w obwodzie dotarł do mjra Z. Maciejowskiego 25 lipca 1944 r. Wydał on rozkaz ośrodkom o mobilizacji oddziałów zgodnie z planem OSZ. Z plutonów Ośrodka II (Grębków) i III (Korytnica) w lasach Ruchna odtwarzano II batalion 32 pp AK mjr Z. Maciejowskiego „Wolskiego”⁶¹. Plutony Ośrodka I (Sadowne) i IV (Węgrów) odtworzyły w lasach Miedzna batalion 13 pp AK kpt. W. Raźmowskiego. Komendant Ośrodka III został skierowany na teren obwodu Ostrów Maz. do formowania tam III batalionu 13 pp. Podczas mobilizacji obwodu powstały duże

⁶⁰ W. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 370-373.

⁶¹ S. Lewandowska, dz. cyt., s. 373-374. J. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 429.

problemy, które niosła sytuacja frontowa⁶². Spowodowane one były zwłaszcza nieprzewidzianym nagłym zatrzymaniem się frontu, nasyceniem terenu Wehrmachtem oraz dużą ilością opadów atmosferycznych, w wyniku, których znacznie podniósł się poziom wody w Liwcu, co utrudniało koncentrację. Plutony zaczęły stopniowo docierać na wyznaczone miejsca koncentracji. 25 lipca 1944 r. mjr. Z. Maciejowski przybył w rejon koncentracji III batalionu w rejonie lasów rucheńskich. Jego organizacja trwała do 28 .VII. 1944 r. Dowództwo objął zgodnie z planem mjr Z. Maciejowski, a sztab tworzyli: st. ogn. B. Stankiewicz „Bolesław” – szef batalionu, ppor. Eugeniusz Jabłonka „Edward” – szef łączności, W. Traczyk „Żak” – zbrojmistrz i pchor. „Kordys” – szef służby sanitarnej. Batalion odtworzył dwie kompanie, po trzy plutony. Dowódca 1 kompanii był ppor. Wincenty Okoń „Kuszal”, 2 – por. Jerzy Lipka „Leszczyc”. W skład batalionu wszedł także jako 2 plutony Oddział „Witolda” ppor. Jana Śliwińskiego oraz sokołowski Oddział Partyzancki „Sokół” ppor. Tadeusza Ruszyńskiego. Na koncentrację przybył także oficer ACz zrzucony za frontem. Nie dotarł na miejsce koncentracji najsilniejszy i najlepiej uzbrojony oddział ppor. Franciszka Zborowskiego „Zbroi” z Ośrodka II Grębków gdyż w czasie marszu natknął się na Niemców i po krótkiej walce został zmuszony do odwrotu. Ppor. „Zbroja” źle dowodził i przekazał oddział ppor. Władysławowi Kowalskiemu „Zagrobli” i pchor. Janowi Stolarzowi „Lawinie”⁶³. Batalion działał i szkolił się w lasach rucheńskich m.in. 28.VII w czasie ćwiczeń bojowych I plutonu ppor. „Zbroi” stoczył walkę z kompanią Wehrmachtu. Atak niemiecki został odparty, jednak rozpoznali oni zgrupowanie batalionu. W obawie przed kolejnym atakiem niemieckim mjr. Z. Maciejowski 29.VII zmienił miejsce postoju i batalion podszedł 6/7 .VIII.1944 r. bliżej Węgrowa. Nowa pozycja umożliwiała realizację podstawowego zadania a mianowicie zajęcie Węgrowa z chwilą ruszenia ACz na froncie. Na nowe obozowisko wybrano rejon Klimowizny (ok. 3 km na wschód od Węgrowa). W nocy z 7/8 sierpnia wobec ofensywy ACz batalion dotarł do przedmieść Węgrowa k. wsi Grudzia. Rano 8 sierpnia 1944 r. Niemcy przystąpili do realizacji planu „Nero” tj. spalenia Węgrowa. Mjr Z. Maciejowski wydał wówczas rozkaz uderzenia na miasto⁶⁴. 1 kompania ppor. W. Okonia „Kulesza” zaskoczyła Niemców na przedmieściu Gruda. Zaczęli się oni wycofywać w kierunku na Miedzę. 2 kompania por. J. Lipki „Leszczyca” uderzyła na Śródmieście. Znajdujące się tu oddziały niemieckie opuściły miasto. Zginął ppor. Jan Śliwiński „Witold”. Do miasta dotarła także ACz. 1 kompania AK wycofała

⁶² J. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 429.

⁶³ J. Stolarz, *Powiat Węgrów w walce z okupantem*, „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej”, 1965, t. IX, s. 112 i n.

⁶⁴ S. Lewandowska, dz. cyt., s. 374.

się pośpiesznie za Liwiec, wysadzając za sobą most. W mieście pozostała 2 kompania por. „Leszczyca”. Atak III batalionu AK uchronił miasto przed spalaniem. W Wólce Proszowskiej III batalion miał szpital polowy, którego komendantką była Regina Woźnicka „Junosza”, sanitariuszkami zaś: Honorata i Maria Ufnal. Leczono tu rannych żołnierzy AK.

III Akcja zbrojna AK była zaskoczeniem dla oddziałów ACz przygotowujących się do regularnego natarcia na miasto. Oddziały AK ocaliły miasto przed zniszczeniem. Po wkroczeniu ACz do Węgrowska ujawnił się Powiatowy Delegat Rządu RP dr. Wacław Szczygielski „Borucki”. Mjr. Z. Maciejowski „Wolski” zaś podjął rozmowy z dowództwem ACz. Zgodnie z wytycznymi Rządu RP i KG AK zadeklarował on gotowość zbrojnej współpracy. Dowódca ACz 10.VIII pokazując „Manifest PKWN” zażądał rozbrojenia III batalionu. Żołnierze mieli być wywiezieni do punktu mobilizacyjnego armii gen. Zygmunta Berlinga. Dowództwo obwodu odrzuciło tę propozycję III batalion został rozwiązany a żołnierze przeszli do konspiracji⁶⁵. W grudniu 1944 r. UB aresztowała w mieście por. Jerzego Lipkę „Leszczyca”, Kazimierza Karlsbada, Zbigniewa Kordyasza, Stanisława Wąchalskiego.⁶⁶

Odtworzony I batalion 13 pp działał w północnej części obwodu Węgrów. Jego dowództwo objął kpt. W. Raźmowski „Poraj”. W skład sztabu wchodził: szef st. sierż. „Rak”, kwatermistrz st. sierż. Kucharek „Dzik”, oficer łączności ppor. J. Patocki „Zawisza”, służba sanitarna – pchor. Mazurczyk i rusznikarz sierż. Karol Lasota „Maczuga”. „Poraj” po otrzymaniu 26.VII.1944 r. rozkazu koncentracji rozpoczął formowanie batalionu. Składał się z dwu kompanii, po trzy plutony każda. 1 kompanią dowodził ppor. Alojzy Żagan „Wola”, 2 kompania ppor. Henryk Małkiński „Kulesza”. W skład batalionu weszła także kompania ckm ppor. Józefa Michalskiego „Wyrwy”, która posiadała dwa plutony 1-ckm, 2 –rkm. W kompanii ppor. „Woli” był 22 osobowy pluton zbiegłych jeńców radzieckich. Na koncentrację przybyło 12 oficerów, 15 pchor, 39 podoficerów i 252 żołnierzy. Do I batalionu włączono również Oddział Partyzancki „Kuleszy” ppor. H. Małkińskiego. Osiągnął on stan 352 żołnierzy, których odesłano na placówki. 29.VIII.1944 r. I batalion przeszedł do lasu k. Miednik, gdzie 31.VIII stoczył walkę z Niemcami usiłującymi opanować las. O 17⁰⁰ od Kałużyna nadjechało pięć samochodów z Niemcami w sile dwóch kompanii. Dowódca I batalionu AK odskoczył z oddziałem w głąb lasu. W tartaku w Miedniku doszło do walki z Niemcami. „Maczuga” i rusznikarz Zdzisław Lipka dorabiali tam podstawę do rkm lotniczego. Śmiertelnie ranny został „Maczuga”, Niemcy mieli 1 zabitego i 2 rannych. AK zdobyła samochód

⁶⁵ J. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 430-431.

⁶⁶ W. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 377.

i mapy sztabowe niemieckiej dywizji piechoty. Dowodził kpr. pchor. Leonard Waszkiewicz „Morski”. Dwie niemieckie kompanie zmotoryzowane ruszyły na batalion „Poraj”. Szpica batalionu natknęła się jednak na Niemców. Kpt. „Poraj” obawiając się okrążenia stoczył dwugodzinną walkę zmuszając Niemców do wycofania się. Straż tylna batalionu ostrzelała tyralierę niemiecką a I batalion przeszedł do wsi Lipki, gdzie w przysiółku Podborze pozostał do 6 sierpnia. W dniu tym patrol AK natknął się na oddział Własowców i stoczył potyczkę. Zginął 1 Własowiec. Wobec narastającego zagrożenia ze strony niemieckiej „Poraj” zezwolił żołnierzom na częściową demobilizację i dobrowolne opuszczenie szeregów. Z prawa tego skorzystało 18 żołnierzy batalionu. Aby nie dopuścić do okrążenia kpt. Rażmowski „Poraj” kilkakrotnie zmieniał miejsce postoju. 7.VIII przeszedł w rejon leśniczówki Kaęczyn by 8 sierpnia powrócić w okolice wsi Lipki., 10.VIII przeszedł w lasy Starej Wsi i Miednika gdzie oddział został ostrzelany przez artylerię niemiecką, 11.VIII opuścił ten teren. Warto zaznaczyć, że tereny te znajdowały się na bezpośrednich tyłach frontu. Tam też w rejonie Miednik nawiązano kontakt z oddziałami kawalerii węgierskiej, w wyniku, których batalion AK otrzymał wóz amunicji (niestety innego kalibru) i granatów⁶⁷. Sytuacja batalionu była trudna. Front stanął na linii Miedzna – Lipki – Sadowne. Z uwagi na możliwość wykrycia i zniszczenia przez Niemców oddziału 10 sierpnia 1944 r. kpt. „Poraj” zdecydował się na przejście linii frontu. 12.VIII batalion o świcie natknął się na czujki ACz w rejonie Miednik. Kpt. „Poraj” spotkał się z dowódcą pułku ACz, który odrzucił współpracę bojową i po uroczystym powitaniu zawiązał go do dowódcy swojej dywizji, który polecił mu złożenie broni⁶⁸ i wymarsz do Stoczka. Prawo posiadania broni zostawił tylko oficerom. Na wieść, że I batalion AK ma być przesunięty do Siemiatycz a więc w kierunku ZSRR kpt. „Poraj” wydał rozkaz demobilizacji batalionu. Pozostał oddział liczący ok. 100 żołnierzy.

13.VIII. 1944 r. zakończyła się akcja „Burza”, żołnierze I batalionu rozproszyli się. Ogółem w ramach „Burzy” zmobilizowano 559 żołnierzy AK.

Tabela 8.

Stany żołnierzy odtworzonych oddziałów AK i ich uzbrojenie obwodu Węgrów w czasie „Burzy”

Oddział	żołnierzy				broń					
	ofic.	podof.	żołn.	Razem	ckm	rkm	KB	pm	pist.	gran.
I bat.13pp	12	49	252	313	4	33	180	29	13	-
III bat.32pp.	11	33	202	246	6	7	175	45	65	596
Ogółem	23	82	454	559	10	40	355	74	78	596

Źródło: J. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 413

⁶⁷ J. Gozdawa-Gołębiowski, dz. cyt., s. 432.

⁶⁸ Tamże, s. 432-433.

W obwodzie udało się częściowo zrealizować plan „Burza” m.in. zmobilizować dwie kompanie III batalionu 32 pp (z tego jedna złożona z trzech a druga z dwu plutonów), które podjęły walkę na osi jedna – Sokołów Podl. - Węgrów, a druga Starawieś – Łochów oraz dwie kompanie strzeleckie (złożone z 3 plutonów) i jedną kompanię ckm (5 sztuk) I batalionu 13 pp, które podjęły walkę na osi Stara Wieś – Łochów – Węgrów i Lipki - Stoczek - Łochów. Działania te nie zostały wykorzystane militarnie przez ACz.

Dla niektórych żołnierzy był to koniec konspiracji, ale większość żołnierzy AK musiała nadal ukrywać się. Część wstąpiła do armii Berlinga, ale i tu tropiona była przez NKWD i UB. Po wyzwoleniu kraju niektórzy żołnierze poszli na studia, jeszcze inni wędrowali za frontem na Ziemię Odzyskane. Najbardziej osaczeni wracali do lasu walcząc z władzą ludową. Część żołnierzy AK obwodu Węgrów uniknęła aresztowań. W głąb ZSRR zostali wywiezieni m.in.: J. Lipka, B. Stankiewicz i S. Węcholski. Wrócili dopiero po kilku latach. AK wniosła największy wkład zbrojny w walkę z okupantem w powiecie Węgrów.

Tabela 9.

Akcje ZWZ-AK wykonane w obwodzie Węgrów

Wyszczególnienie	Walki zbrojne	Sabotaż i dywersja	Akcje likwidacyjne	Walka z eksp. gosp.	Zaopatrzeniowe	Rozbrojenia	Wychowawcze	Niszczenie akt okupanta	Ogółem
Razem	12	30	16	31	21	3	6	25	123

Źródło: Kalendarium, dz. cyt., s.118-119. Ponadto odbito z aresztów kilkadziesiąt osób.

W walkach zginęło 107 żołnierzy AK a los dalszych 52 jest nieznanym. Zginęli m.in. Roman Kokoszka (z NSZ), Stefan Ćwik i Jan Kalbarczyk „Bartni” (z Grabin za pomoc Żydom i jeńcom radzieckim), Stanisław Ciepłiński „Gut”, Zdzisław Jabłonka (kolporter prasy), Wiktor Wróblewski „Olszyna”, Jerzy Cytryński, Stanisław Bolchmajer „Kozak”, waclaw Morawski, Józef Rutkowski, Włodzimierz Zabokrzycki „Mazur”, Eugeniusz Olak „Zawzięty”, sierż. Rostek „Sęk”, pchor. Czesław Wielądek „Pion”, Kazimierz Chelstowski „Sołtys”, Stanisław Kłosek „Zając”, Edward Krupa „Bączek”, Czesław Ogonowski „Jastrząb”, Ryszard Łojek, sierż. Karol Lasota „Maczuga”.

Powiat węgrowski w okresie okupacji 1939-1944 był, więc nie tylko ważną częścią zmaganiń niepodległościowych, ale i segmentem Polskiego Państwa Podziemnego.